

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
2019-YL-183

LİKYA BÖLGESİ'NDE BEY DAĞLARI VE YAKIN ÇEVRESİ
KIRSAL KÜLT ALANLARI

HAZIRLAYAN
Süleyman KARAMIKLI

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU

AYDIN-2019

T.C
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Süleyman KARAMIKLI tarafından hazırlanan “Likya Bölgesi’nde Bey Dağları ve Yakın Çevresi Kırsal Kült Alanları” başlıklı tez, (06.09.2019) tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan	Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU	Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü	
Üye	Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT	Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü	
Üye	Dr. Öğretim Üyesi Sedat AKKURNAZ	Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü	
Üye	Prof. Dr. Suat Ateşlier	Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü	
Üye	Doç.Dr. Bahadır Duman	Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim Kurulunun sayılı kararıtarihinde onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü
Doç. Dr. Ahmet Can Bakkalcı

T.C
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

06 / 09 / 2019

Süleyman KARAMIKLI

ÖZET

LİKYA BÖLGESİ'NDE BEY DAĞLARI VE YAKIN ÇEVRESİ KIRSAL KÜLT ALANLARI

Süleyman KARAMIKLI

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU

2019, XVII + 119 sayfa

Bu tez çalışması kapsamında Türkiye'nin güneybatısında yer alan Likya Bölgesi'nin Bey dağları kırsalı ve yakın çevresindeki kırsal kült alanları incelenmiştir. Çalışmada bölgedeki kutsal alanlar ve kültler, ikonografik özellikler ve arkeolojik veriler göz önüne alınmıştır. Araştırma kapsamında Likya Bölgesi ve kırsal yerleşimleri esas alınmıştır. Bu amaçla kutsal alanlarda bulunan arkeolojik kalıntılar yerinde incelenmiş, ayrıca bugüne kadar alanda yapılan araştırma ve çalışmalarla bağlantılı kaynakçalardan yararlanılmıştır. Bölgede çok daha fazla kült alanı olduğu bilinmekle birlikte, bu tür merkezler, tapınım gören tanrılar ve bu alanlarla bağlantılı yapı ve kültür ürünleri Likya Bölgesi'nde bugün ve daha ileriki dönemlerde yapılacak araştırma ve çalışmalarla daha net olarak ortaya konabilecektir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Likya Bölgesi, Bey dağları, Kirsecik Mevkii, Yunan, Roma, Kült, Kutsal Alan.

ABSTRACT

BEY MOUNTAINS AND CLOSE PERIMETER RURAL CULT AREAS IN THE LYCIAN REGION

Süleyman KARAMIKLI

M.A. Thesis at Archaeology

Supervisor: Prof. Aslı SARAÇOĞLU

2019, XVII + 119 pages

This thesis Lycia, located in southwest Turkey within the scope of work and the Bey mountains in rural areas around the holy recently been investigated. A detailed analysis was performed by taking into account the sacred areas and cults, viconographic features and archaeological data. All Lycian Region and rural settlements were taken into consideration. Archaeological remains were inverstigated in situ. Outside settlements within Lycia region were identified. Our research covers only Lycia and non-Residential cult areas. This thesis sheds light on future research with new assumptions.

KEYWORDS: Lycia Region, Bey Mountains, Kirsecik Located, Greek, Roman, Cult, Sacred Sanctuary.

ÖNSÖZ

Anadolu tarih sahnesi boyunca birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Şüphesiz bu medeniyetlerin arasında Anadolu'nun zengin kültür mirasına en fazla katkıda bulunan uygarlıklardan birisi olan Likya topraklarında doğup gelişmiştir.

Tez çalışmamızda Işıklar Ülkesi olarak da bilinen Likyalıların tarihi, coğrafyası, sınırları kısaca ele alınmış, bölgedeki yerleşim dışı kutsal alanlar, kült ve kült aktiviteleri, Bölgedeki yerel Likya ve Yunan kültürlerine adanmış kent dışı kutsal alanlar bir araya getirilmiştir. Bu kutsal alanlardaki mimari düzenlemeler genel hatlarıyla tanımlanmış ve topografya ile mimari düzenlemeler arasındaki ilişkiye yönelik kapsayıcı bir bakış elde edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın kapsamı içinde Likya'daki Beydağları kırsalında ve çevresinde ki kutsal alanlar belirlenmeye çalışılmış, bu alanların coğrafi konumu ile topografik yapısı, bu alanlarda tespit edilen mimari yerleşim yerleri ile yapılar genel hatlarıyla incelenmiş ayrıca bu kutsal alanlarda yapılan kült aktiviteleri ve festivaller mevcut antik kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılarak konu ile bağlantılı alt başlıklar oluşturulmuştur. Bu bağlamda en büyük yarar; Likya Bölgesi'nin birçok farklı kentinde uzun zamandır yürütülen sistemli kazı çalışmaları, araştırma ve incelemelerinden elde edilmiştir. Ayrıca tekil kentler bağlamında konu ile ilgili saptanmış önemli tespit, çalışma ve yayınlardan yararlanılmıştır.

Tarih boyunca oluşturduğu medeniyet ve ortaya koyduğu sanat eserleri ile Anadolu'da özel bir yere sahip olan Likya Bölgesi'nde tüm çağlar boyunca kült, tapınım ve kutsal alan gibi kavramlar büyük önem taşımıştır. Dolayısıyla bölgede bulunan kutsal alanlar dikkat çekici biçimde bölge tarihçesi ve Likya'nın en erken dönem tarihi kadar eskiye gitmektedir. Bölgede çağlar boyunca bu kültürlerle bağlantılı festival ve bayramlar düzenlenmiş, tapınım alanları ile farklı sıfatlarla tapınım gören yerel tanrılar ve bu tanrılara adanmış kutsal mekanlar oluşturulmuştur.

Tez konumu belirlememde en önemli etken, Likya Bölge tarihinde kült ve tapınım olgusunun ön plana çıkması, bölgenin tüm medeniyetler boyunca bereketli toprakları, su ve havası ile ilham verici doğal zenginlikleri, kült alanlarının oluşturulması çok önemli faktörlerden biri olan su kaynakları ve açık hava alanlarının çokluğu gibi özellikler olmuştur.

Likya’da bulunan yerleşim dışı kutsal alanlar, kehanet merkezleri ve kaynak kültlerinin belirlenmesi, bölgenin uygarlık tarihindeki yerini ortaya koyması açısından da önem arz etmekteydi. Bey Dağları üzerinde bulunan kırsaldaki yerleşimlerde ise kutsal alanların genellikle bu coğrafyada yaşayan insanlara alternatif bir kült sunmuştur. Bölgede yaşayan insanlar merkezdeki uzak yerleşimlere ibadetlerini yapmak için gitmek yerine, bulundukları alanlara küçük çaplı kendilerine yetecek şekilde bir kült alanı oluşturmuşlardır. Tahtalı Dağ eteklerindeki Kirsecik Mevkii Helios Tapınağı, Hurma Zeus Açık Hava Tapınağı, İn Önü yerleşimdeki merkezden uzak bir alanda bulunan tapınaklar bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

Yaptığımız çalışmada tez konumuz içinde olmayan özellikle kutsal su kaynaklarının kutsal alan oluşturulmasında ne denli önemli olduğu günümüzde Letoon kutsal alanında görmekteyiz. Kentte yaşayan çocuğu olmayan kadınların halen çocuk sahibi olmak için kutsal gördükleri suya girmeleri, düşünce ve inanç tarihinin ne kadar köklü olduğunu göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Likya Bölgesi Bey Dağları ve Yakın Çevresindeki Kırsal Kült Alanları adlı tez çalışmamda bana yön veren değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU’na, tezimin şekillenmesinde yardımlarını ve bilgilerini esirgemeyen Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT ve Prof. Dr. İsa KIZGUT’a, tez konumu seçmemde fikir ve yardımlarını eksik etmeyen Doktor Öğretim Üyesi Sedat AKKURNAZ’a teşekkür ederim. Son olarak tüm eğitim hayatım ve yaşamım boyunca her konuda ilgi ve desteklerini esirgemeyen Aile’me ve eşime teşekkürlerimi sunarım.

Süleyman KARAMIKLI

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
HARİTALAR DİZİNİ.....	xiii
LEVHALAR DİZİNİ	xiv
PLANLAR DİZİNİ	xvii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	5
1. LİKYA BÖLGESİ.....	5
1.1. Coğrafi Konum ve Topografik Yapı	5
1.2. Tarihçe ve Araştırma Tarihi	11
1.3. Beydağları ve Kırsalı	22
2. BÖLÜM.....	26
2. ANTİK DÖNEM KUTSAL ALAN KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	26
3. BÖLÜM.....	32
3. LİKYA'DA KENT DIŞI KUTSAL ALANLAR	32
3.1. Sura (Surezi) Yerleşimi	32
3.1.1. Apollon Surius Tapınağı.....	32
3.1.2. Diğer Yapılar	35
3.2. Yalakbaşı Bonda Tepesi Yerleşimi	38
3.2.1. Sumendis Kült Alanı	40
3.3. Khimaira-Çıralı/Yanartaş Yerleşimi.....	42
3.3.1. Hephaistos Kült Alanı	43

3.3.2. Bizans Dönemi Kilisesi	46
3.3.3. Yanartaş (Khimaira) Şapeli	47
3.4. Ekizce Yerleşimi.....	48
3.4.1. Ares Kült Alanı	48
3.5. Mnara Mizir Potamos Meizoares Yerleşimi.....	50
3.5.1. Meizoares Kült Alanı	51
3.5.2. Ares Kült Alanı	52
3.6. Antalya Hurma Yerleşimi.....	52
3.6.1. Zeus Kült Alanı.....	53
3.7. İn Önü Yerleşimi	56
3.7.1. İn Önü Kült Alanı	59
3.8. Kirsecik Yerleşimi	63
3.8.1. Helios Kült Alanı	64
3.9. Yukarıovacık Yerleşimi.....	67
3.9.1. Kaya Kabartmaları	68
4. TARTIŞMA VE SONUÇ	72
5. KAYNAKLAR.....	76
6. HARİTALAR	86
7. LEVHALAR	90
8. PLANLAR.....	116
ÖZGEÇMİŞ	119

KISALTMALAR DİZİNİ

AJA	:American Journal of Archaeology
AnatST	:Anatolian Studies
Anmed	:Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri
Akmed	:Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü
AntCl	:L'Antiquité Classique
AraST	:Araştırma Sonuçları Toplantısı
Asanat	:Arkeoloji ve Sanat Dergisi
AST	:Araştırma Sonuçları Toplantısı
BCH	:Bulletin de Correspondance Hellénique
Chiron	:Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts
CRAI	:Comptes Rendus des Séances de L'Académie des Inscriptions et Belles- Lettres (Paris)
DOP	:Dumbarton Oaks Papers
IstMitt	:Istanbul Mitteilungen
JNES	:Journal of Near Eastern Studies
KST	:Kazı Sonuçları Toplantısı
LIMC	:Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
Phaselis	:Disiplinler Arası Akdeniz Araştırma Dergisi
RA	:Revue Archéologique
REG	:Revue des études grecques
TTK	:Türk Tarih Kurumu
ZPE	:Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
Bkz	: Bakınız
Cm	: Santimetre

Çev	: Çeviren
Ed	: Editör
Km	: Kilometre
Lev	: Levha
m	: Metre
M. Ö	: Milattan Önce
M. S	: Milattan Sonra
No	: Numara
Res	: Resim
Vd	: Ve devamı
Vol	: Volume
Yy	: yüzyıl

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Likya Bölgesi Antik Kentleri (stepmap.com.)	86
Harita 2. Likya Bölgesi'nin Coğrafi Konumu (Google.com.)	86
Harita 3. Likya Bölgesi Beydağları (Google. com)	87
Harita 4. Beydağları Kırsal Yerleşimleri (Özdilek, 2014, Res, 1)	88
Harita 5. Beydağları Uydu Gösterimi (Çevik, 2007, Res, 1)	88
Harita 6. Phaselis Teritoryumu Haritası (Google.com).....	89

LEVHALAR DİZİNİ

Res. 1. 27. Sura Apollon Kehanet Tapınağı ve Apollon Vadisi (Çevik, 2015, 395)	90
Res. 2. Sura Apollon Tapınağı Arkadan Görünümü (Süleyman Karamıklı)	90
Res. 3. Sura Rahipler Alanı ve Anıtsal Likya Mezarı (Çevik, 2015, 396).....	91
Res. 4. Sura Apollon Tapınağı Rahipler Listesi (Çevik, 2012, fig. 1)	91
Res. 5. Sura Kutsal Alanı Bizans Kilisesi (Çevik, 2012, fig. 5)	92
Res. 6. Sura Kutsal Alanı Bizans Kilisesi Cepheden Görünümü (Çevik, 2012, fig.4)	92
Res. 7. Sura Kutsal Alanı Nekropolün'denbir Lahit (Süleyman Karamıklı)	93
Res. 8.Yalakbaşı Yerleşimi İçindeki Tek Katlı Büyük Yapı (Demirel-Yener Marksteiner-Hülde, 2014, Res. 2)	93
Res 9. Yalakbaşı Nekropolü Bir Lahit Örneği (Demirel-Yener-Marksteiner-Hülde, 2014, Res. 3).....	94
Res 10. Yalakbaşı Duvar Örgü Stili (Demirel- Yener-Marsteiner, Hülde, 2014, Res. 4).....	94
Res. 11. YalakbaşıSumendis Kutsal Alanında ki Adak Stelleri (Demirel-Yener-Marksteiner-Hülde, 2014, Res. 5)	95
Res. 12. Yalakbaşı Kutsal Alanında Bulunan Zeytin ya da Şarap Presi (Demirel-Yener-Marksteiner-Hülde, 2014, Res. 6)	95
Res. 13. Khimaira/Yanartaş Sönmeyen Ateşi ve Hephaistos Tapınağına Ait Olabileceği Düşünülen Mimari Bloklar (Süleyman Karamıklı).....	96
Res. 14. Yanartaş Kutsal Alanında Bulunan Kilisenin Batı'dan Görünümü (Süleyman Karamıklı).....	96
Res. 15. Yanartaş Üç Nefli Kilisesi (Öztaşkın, 2012, Res. 2).....	97
Res. 16. Yanartaş Üç Nefli Kilisesinin Kuzey Nef Apsisi (Öztaşkın, 2010, Res. 8).....	97
Res. 17. EkizceAres Kutsal Alanı (Arslan-Tüner-Önen, 2018, Fig. 24).....	98
Res. 18. Mnara Kenti'nin Genel Görünümü (Kızgut, Akalın, 2010, Res, 1).....	98
Res. 19. Hurma Üzümcek Dağı'nın kuzeyindeki yerleşimler (Çevik, 1995, Res 2).....	99
Res. 20. Hurma Zeus Kabartması (Çevik, 1995, Res 5)	99
Res. 21. Poğla Sikkesi üzerinde Zeus tasviri (Çevik, 1995, Res,4).	100
Res. 22. Sibidunda sikkesi üzerinde Zeus tasviri (Çevik, 1995, Res, 3).....	100

Res. 23. Antalya Hurma Zeus Kabartması (Çevik, 2015, s. 81)	101
Res. 24. Beydağları Kırsalındaki Antik Yerleşimler (Çevik, 2007, Res, 2)	101
Res. 25. İn Önü Doğu Yerleşimi, A Birimi, (Kızıgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 3)	102
Res. 26. İn Önü Yerleşimi Doğu Kesimi Hyposorionlu Lahit ve Khamasorion, (Kızıgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 7)	102
Res. 27. İn Önü Yerleşimi, Kutsal Alanı, (Kızıgut, Kunze, 2006, Res, 7).....	103
Res. 28. İn Önü Kutsal Alanı Tapınakların Konumu, (Çevik, Kızıgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 3)	103
Res. 29. İn Önü Kutsal Alanın Çevreden Konumu, (Çevik, Kızıgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 1).....	104
Res. 30. İn Önü Yerleşimi Tarım Terasları, (Çevik, Kızıgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 2) .	104
Res. 31. İn Önü Kakasbos Adak Stelleri, (Çevik, Kızıgut, Kunze, Bulut, 2007, Res,9).....	105
Res. 32. İn Önü Doğu İşlik Kabartması, (Özdilek, 2014, Res, 60b).....	105
Res. 33. İn Önü Kutsal Alanında Bulunan Tanrı Dioskur'ların Kaya Kabartması, (Özdilek, 2014, Res, 60a)	106
Res. 34. İn Önü Kutsal Alanı Dioskur Kabartması, (Kızıgut, Kunze, 2006, Res, 5)	106
Res. 35. İn Önü Merkez Yerleşimindeki Bouleuterion Yapısı, (Kızıgut, Kunze, 2006, Res, 1)	107
Res. 36. Kirsecik Mevkii'ndeki Güneydoğu Çiftlik Yerleşiminin Canlandırılması, (Kızıgut, 2017, Fig, 16)	107
Res. 37. Kirsecik Anteli Yapı, (Kızıgut, 2017, Fig, 17).....	108
Res. 38. Kirsecik Anteli Yapının Ante Nişi, (Kızıgut, 2017, Fig, 17A)	108
Res. 39. Kirsecik Anteli Yapının Kesiti, (Kızıgut, 2017, Fig, 18)	108
Res. 40. Kirsecik Mevkii'nde Bulunan Profilli Sunaklar, (Kızıgut, 2017, Fig, 21, 21A, 22)	109
Res. 41. Kirsecik Mevkii'nde Bulunan Yazıtlı Sunak Profil Çizimi, (Kızıgut, 2017, Fig, 23)	109
Res. 42. Kirsecik Mevkii Yazıtlı Sunak, (Kızıgut, 2017, Fig, 23)	109
Res. 43. Yukarıovacık Kaya Kültünün Bölgedeki Konumu (Tiryaki, 2018, Fig. 1)	110
Res. 44. Yukarıovacık Coğrafi Konumu (Tiryaki, 2018, Fig. 2)	110
Res. 45. Kaya Kültünün Bulunduğu Alan ve Rölyefi (Tiryaki, 2018, Fig. 3)	111

Res. 46. Yukarıovacık Kaya Kültünün Tanrılar Alayı Rölyefi (Tiryaki, 2018, Fig. 8)	111
Res. 47. Yukarıovacık Kaya Kabartması Üzerindeki Kartal Tasviri (Tiryaki, 2018, Fig. 6).....	112
Res. 48. Yukarıovacık Kaya Kabartması Apollon, Leto ve Artemis Üçlüsünün Olduğu Düşünülen Sahne Betimi (Tiryaki, 2018, Fig. 10)	112
Res. 49. Yukarıovacık Kaya Kabartması Üzerindeki 4 ile 12. Figürler (Tiryaki, 2018, Fig. 9).....	113
Res. 50. Yukarıovacık Kaya Kabartmasında ki Nymphelere Benzeyen İdebessos Nympe Steli (Dağlı, 2011, cat. no. 14).....	113
Res. 51. Apollon Genel Tasvirlerine Bir Örnek Trakya (Lambrioudakis, 1984, Fig. 261a)	113
Res. 52. Yalakbaşı Kutsal Alanında Bulunan Yazıtlı Altar, (Marksteiner, 2006, Res, 4) ..	114
Res. 53. Yalakbaşı Kutsal Alanı Adak Steli, (Marksteiner, 2006, Res, 3)	114
Res. 54. Tanrı Dioskurlar Tasviri, (ADÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, (Şek, 6)	115
Res. 55. Bellerophontes ve Pegassos Khimaira Mitosu (Çevik, 2015, Res. 1).....	115

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1. Limyra Teritoryumu ve Yalakbaşı Kutsal Alanının Konumu (Demire, Marsteiner-Yener, Hüliden, 2014, Res. 1)	116
Plan 2. Sura Kutsal Alanın Kent Planı (Çevik, 2015, 294.)	116
Plan 3. İn Önü Yerleşimi Merkez Birimi Planı (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 4)	117
Plan 4. İn Önü Kutsal Alanı Tapınakların Planı (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 7)	117
Plan 5. Khimaira/Yanartaş Kilisesi ve Çevresinin Planı (Öztaşkın, 2012, Res. 1)	118
Plan 6. İn Önü Yerleşiminin Kent Planı (Kızgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 1)	118

GİRİŞ

Uygarlık ve kültür tarihinin önemli bir boyutunu oluşturan din, toplumsal kimliklerin oluşmasında da önemli rol oynamıştır. İnsanın olduğu her yerde, O'nun var olduğu tüm yaşamsal alanda temel şekillendirici unsur olarak hayatına yön vermiştir. Pagan çağlarda tanrı ve tanrıçalara olan inançla, insanoğlunun evrimine ve gelişimine paralel olarak basitten gelişmişe din ve inançlarla şekillenen kutsal alanlar ve tapınaklar oluşturulmuştur.

Bölge, kıta, uzaklık, sosyo kültürül ya da ekonomik yapı fark etmeksizin, bu durum tüm insan soyunu etkisi altına almış, inançları yaşama ve sürdürme noktasında farklılıklar görülse de, inanma, bağlanma, tapınım yapma, ritüeller ya da bayramlar kutlama, inançları gösterme ve yaşamaya yönelik kutsal mekan ya da alanlar oluşturma bağlamında, bu tür alanlar oluşturma çabası, yaşamın en temel ihtiyaçları noktasında daima önemini korumuş, neredeyse bilinen tüm kutsal alanlar nesilden nesile aktararak yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür.

Antik Dönem yaşamında tanrılarını bir insan gibi kimliklendiren bu topluluklar, Homeros'un İlyada'sında ayrıntılı olarak anlattığı biçimde, kendilerine özgü kişilik ve karakterleri ile Olympos'un zirvesinde insanlığı yönlendiren bir güç olarak mutlak hakim biçimde tasvir edilmişlerdir. İnsan soyundan farklı olarak ölümsüzlükleri vurgulanan ve değişmez yazgıyı Moiralarla birlikte yönlendirdiklerine inanılan bu tanrıların gönlünü ve sevgisini kazanmak için de çok farklı türde kutsal mekanlar, açık hava tapınım alanları daha doğrusu dinsel ritüellerin gerçekleştirilebileceği, sevgi ve bağlılığın ifade edilebileceği yerler inşa edilmiştir.

Kutsal alan nedir ve hangi yapılar kutsal olarak nitelendirilebilir sorusuna cevap vermek zorsa da bu tür mekanlar konusunda bugüne kadar çok farklı görüş ve tanımlamalar yapılmıştır. Yunanca'da temenos (τέμενος =mabet, τέμνειν =kesmek) diğer deyişle kutsal alan; bir Yunan tapınağı, kutsal alanı, dini yapı ya da yapılarının etrafı sınırlandıran duvar anlamında kullanılmıştır. Terminolojik açıdan da kutsal alanın tanımlamasını yapan farklı ifadeler bulunmaktadır. Örneğin Saltuk tarafından temenos kelimesi “*etrafı peribolos denilen duvarlarla çevrilmiş, bir ya da daha fazla tapınağı ve dinsel yapıları, stoaları, thesaurosuları,*

sunakları, adak sütunları ve kutsal ağaç ya da koruları içine alan kutsal alanlar” olarak tanımlanmaktadır¹.

Kutsal alanlarla bağlantılı yapılan araştırmalar bu tür alanların oluşturulmasında bazı kriterlerin arandığını ve belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin erken dönemlerde tanrılara yapılan törensel sunular ve ritüeller genellikle açık havada, ya da akarsu kenarlarındaki kutsal korularda, adak sunularıyla süslü ağaçlar altında veya bir sunak etrafında düzenlenmiştir. Dolayısıyla doğanın etkisinin daha fazla hissedildiği alanlarda insanlar tanrıya daha fazla yakınlaşmış ve doğanın ilham verici etkisinden daha fazla yararlanmak istemiştir.

Yine başlangıçta bu ritüeller için son derece basit ilahi bir ortam tercih edilirken, sonraki dönemlerde dinsel örgütlenmenin gelişmesi, mimari inşaat teknolojinin ilerlemesi özellikle de tapınak mimarlığının ortaya çıkması ile kutsal alan tanımlaması basitten gelişmişe doğru ilerlemiştir. Örneğin tapınağın çevresindeki tekilden başlayıp çoğula doğru giden sütun dizisiyle, bir nevi kutsal koru yeniden yaratılmak istenmiş, açık havadaki ulu ağaçların yerini göğe doğru ihtişamlı şekilde yükselen sütunlar almıştır. Bütün bu değişimlere rağmen bu ihtişamlı yapıların yapıldığı alanlarda dahi kutsal toprağın terk edilememesine özen gösterilmiş, yer değişimi çoğunlukla yapılmaksızın yapılarak daha komplike hale getirilerek kutsal toprak inancına sadık kalınmıştır.

Birçok kent merkezinde kutsal alanlar yerleşim dışında ya da içinde olabilmekte, ancak eski inanç ve ata kültürünün terk edilmesinde tutucu bir yol izlenilmektedir. Geçmişten ve atalardan gelen kutsal alanların olduğu yerler terk edilmeksizin yıllarca süregelen inançla birlikte çağlar boyu aynı toprak üzerinde yaşatılmaktadır. Başlangıçta tanrıya sadece bir ağaç ya da su kaynağında tapınılırken, özellikle kentleşmenin ve nüfusun gelişmesiyle, en göze çarpan yerlerde kutsal alanlar oluşturulmakta, inşa edilen tapınaklar aynı zamanda kentin ve ulusun siyasi gücünü de yansıtır hale gelmektedir.

Kentlerde tek bir tanrı ya da tanrıçaya tapınılması yanında birden fazla tanrıya tapınılması, tapınak ve kutsal alanların çoğalmasına öncülük eden bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca toplumlar, tapınacakları tanrıları belirler ve kült alanları oluştururken, yaşadıkları kentlerin konumunu ve ekonomik yapısını da ön plana çıkarmaktadır. Örneğin liman kentlerinde deniz tanrılarına, savaşçı karakter sergileyen topluluklarda savaş tanrısına,

¹ Saltuk, 1993: 176.

tarımla uğraşan kentlerde ise toprak, verim ve bereket tanrılarına yönelinmekte, bağlantılı kutsal alanlar da tanrıların özelliğine göre şekillenmektedir.

Yaptığımız bu çalışma içinde, Anadolu'nun güneybatısında çok özel bir yere sahip olan Likya Bölgesi'nde Bey Dağları ve Yakın Çevresi Kırsalında bulunan kült alanları ile ilgili bugüne kadar yapılmış araştırmalar ışığında elde edilen sonuçların bir araya toplanarak bütün halinde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Likya Bölgesi coğrafi alanının bugüne kadar yapımlı çok sayıdaki araştırma sayesinde oldukça tanımlanmış olması, bölgede kaynak ve açık hava kültürünün geniş bir alanda yaşatacak şekilde zengin bir kültürel mirasa sahip olması, Bölgenin din ve inanç anlamında binlerce yıl süren köklü bir geçmişe sahip olması, Likya'daki yerleşim dışı kutsal alanları nitelik ve nicelik açısından son derece zengin bir hale getirmektedir. Dolayısıyla kentin tarihi ve kültürel geçmişine duyulan ilgi ve merak bir çok araştırma için ilham verici bir nitelik taşımaktadır.

Bölgenin 19 yy'dan başlayarak günümüze kadar birçok seyyah ve gezginin uğrak noktası olması nedeniyle bilimsel yayın ve çalışmaların çokluğu dikkat çekicidir. Ayrıca günümüzde bölgede birçok araştırmacı ve arkeolog tarafından kazı ve sistemli çalışmaların halen devam ettirildiği bilinmektedir. Tüm bu nitelikli çalışmaların varlığına rağmen, Bölgenin kültürel zenginliği ve uygarlık tarihinin köklü geçmişi bugüne kadar bölgenin tamamen keşfedilmesi için yeterli değildir. Şüphesiz, araştırmalara daha uzun bir zaman dilimine yayıldıkça ve mevcut bilgilere yenileri eklendikçe, bugün için Likya Bölgesi'nde bilinen dini mekan, tapınak, kent dışı kutsal alan ve tapınım alanlarına da yenileri eklenecektir.

Yaptığımız çalışmada belirlenen konunun temel araştırma materyalini arkeolojik buluntular, bağlantılı mimari kalıntılar, antik yazarların ve epigrafik belgelerin sağladığı kaynaklar oluşturmaktadır. Bunun için çalışma kapsamında kütüphane taramaları, bölge ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların yayınları ve bölgenin farklı kentlerinde yapılan kazılarda elde edilen verilerin paylaşıldığı kazı sonuçlarına ait raporlar, başvurulmuş başlıca yayınlar niteliğini taşımaktadır. Örneğin tezin oluşmasına yön veren başlıca kaynaklar arasında, Nolle'nin "*Königliches Gefolge Beim Fischorakel von Sura*"², Çevik'in "*Lykia*"³, yine Çevik, Bulut ve Kızıgut'un Beydağları üzerindeki yaptığı yüzey araştırmaları⁴, Kızıgut'un Tahtalı Dağ

² Nolle, 2016.

³ Çevik, 2015

⁴ Çevik, Varkıvanç, Bulut, Akyürek, 2004: 265-278. bk. Çevik, Varkıvanç, Bulut, Kızıgut, Akyürek, Pedarros, 2004: 101-104. bk. Çevik, Bulut, Kızıgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, 2006.

etekleri üzerindeki araştırmaları, Kunze, Blum, İşkan, Işık, Zimmermann, Tiryaki, Koçak, Akyürek şahin, Efendioğlu, gibi önemli bilim insanlarının yapmış olduğu çalışmalar ve yayınlar Bölge tarihi hakkında belirleyici ve yol gösterici nitelikte yayınlar bulunmaktadır.

Günümüzde halen Letoon'da Prof. Dr. Sema Atik-Kormaz başkanlığında, Ksanthos'da Prof. Dr. Burhan Varkıvanç başkanlığında kapsamlı kazı çalışmaları devam etmektedir. Ayrıca Akdeniz Üniversitesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Fahri Işık ve Havva İşkan Işık, Patara antik kentinde, Prof. Dr. Nevzat Çevik Myra Andriake kentlerinde, Prof. Dr. İsa Kızıgut Rhodiapolis antik kentinde kazı çalışmaları yapmış ve yapmaya devam etmektedir. Farklı bilim adamları tarafından yapılan tüm bu çalışma ve konuyla ilgili yayınlar Bölge tarihinin aydınlanması açısından birer rehber niteliğindedir.

Yapılan tüm bu çalışmalarda Sura'da Apollon Surios, Bonda'da Somendis, Ekizce'de Ares, Çıralı'da Hephaistos, Bey Dağları İn Önü yerleşiminde Tanrı Kakasbos ve Dioskur kültü, Antalya Hurma'da Zeus kültü, Tahtalı Dağ'ın eteklerindeki Phaselis Kenti teritoryumunda Kirsecik'de Helios kültüne ait bilgiler ön plana çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde bu tür tapınım alanlarına yenilerinin ekleneceği ve mevcut olanlarla da ilgili daha fazla bilgiye ulaşılacağı konusunda şüpheli bulunmamaktadır.

Tez çalışmasında sınır olarak Sura kutsal alanı en uç bölge kabul edilmiştir. Likya Bölgesi'nde bugün için belirlenmiş yerleşim dışı kutsal alanların sayısının azlığı, bölgenin dağlık kesimlerindeki araştırmaların sınırlı sayıda olmasıyla bağlantılı görölmektedir. Ancak yakın zamanda Bey Dağları ve çevresinde inceleme, araştırma ve çalışmalarda bir artış olmuştur. Ayrıca bölgenin bu kısmı ile bağlantılı olarak yapılmış çalışmalarda elde edilen arkeolojik veriler, araştırmacılar tarafından kapsamlı yayınlar olarak bilim dünyasına da tanıtılmıştır. Çalışma kapsamında Sura, Yalakbaşı, Hephaistos, Ekizce ve Mizir Ares, İn Önü, Kirsecik Helios, Hurma Zeus, Yukarıovacık kutsal alanları ziyaret edilerek yerinde gözlemlerde bulunulmuştur. Verilerin değerlendirilmesinde ağırlık mimariye ve mimarinin doğa ile olan ilişkisine verilmiştir. Ele alınan yerleşim dışı kutsal alanlardaki yoğun yapıım faaliyetlerinin genel olarak hangi döneme ait olduğu üzerinde durulmuş, farklı yerleşimlerin mimari kompozisyon ve topografya ilişkisi açısından ortaklık ve benzerlikleri değerlendirilmeye alınmıştır.

1. BÖLÜM

1. LYKİA BÖLGESİ

1.1. Coğrafi Konum ve Topografik Yapı

Likya Bölgesi günümüzde Teke Yarımadası'nı kapsayan ve antik Çağlar boyunca "Işıklar Ülkesi" olarak bilinen Antalya ilinin batı kesimi ile Muğla ilinin güneydoğu ucunu içine almaktadır. Antik Dönemde Likya Bölgesi; doğuda Pamphylia ve Antalya Körfezi (Pamphylion Pelagos), batıda Fethiye Körfezi ve Karia'ya kadar uzanan sınır hattı ve kuzeyde Phrygia ile sınırlanmış olup günümüzde 12. 500 km karelik bir alanı kapsayan Teke Yarımadasını oluşturmaktadır⁵. Ayrıca bölgenin doğu sınırında Dalaman (*Indus*) Çayı, doğu sınırında Phaselis antik kenti, kuzeyinde ise Akdağ (*Massikytos*) yer almaktadır⁶. (Harita 2).

Likya'nın sınırlarının zaman içinde değişikliğe uğradığı, günümüze ulaşan Antik Dönem kaynakları ve günümüz araştırmacılarının vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. Son dönemlerde Likya Yarımadası'nın tarihi coğrafyası ve kültürel yapısı hakkında yapılan sistemli araştırma ve kazılar bölge tarihinin zenginliğini ve birçok uygarlığa ev sahipliği yaptığını ortaya koymuştur⁷. Likya'nın tarihi coğrafyası ve sınırlarının belirlenip anlaşılması açısından, bu bölgedeki dağ sıralarının araştırmacılar tarafından ayrıntılı şekilde ele alınması her dönem için önemli olmuştur. Ayrıca Likya olarak adlandırılan coğrafi alanın sınırları kapsadığı geniş alan ve siyasi olaylar nedeniyle sürekli olarak değişime uğramıştır⁸.

Antik Çağda Kragos, Antiagros ve Masikytos⁹, günümüzde ise Beydağları, Akdağlar ve Boncuk Dağları olarak bilinen bu üç dağ, Likya Bölgesi'nin tarihi, coğrafyası, yönetim, ekonomi ve idaresinde büyük rol oynamış, dolayısıyla da bölge tarihine yön vermiştir¹⁰. Son yıllarda yapılan araştırmalar, günümüzdeki Akdağlar'ın antik Kragos'la, Masikytos'un Beydağları ile Boncuk Dağları'nın ise Antikragos'la özdeş olduğunu ortaya koymuştur. Şahin'e göre "*Boncuk Dağları'ndan (Antikragos) ayrılıp güneye doğru uzanan dağ sıralarının antik ismi (Kragos)'un devamı ön dağları anlamına gelen Promunturium*" dur¹¹.

⁵ Hellenkemper-Hild, 2004: 1-2; Sevin, 2013: 136.

⁶ Çevik, 2015: 21.

⁷ Sevin, 2013: 136.

⁸ Şahin, 2001: 3.

⁹ Çevik, 2015: 21.

¹⁰ Bulut, 2018: 675.

¹¹ Şahin, 2001: 4.

Bölgenin coğrafi yapısına dair yapılan son dönem araştırmalar, antik dönem yazarlarının aktardığı bilgilerle benzerlik göstermektedir. Örneğin Antik yazar Ptolemaios'un Kragos Dağı çevresinde yer alan kentler olarak tanımladığı yerleşimler bugün Akdağlar, Boncuk Dağları ve Babadağ çevresinde yer almaktadır¹². Ayrıca Kragos çevresinde Telmessos, Klydna, Lydai, Sidyma ve Pınara, Boncuk Dağları'nın (Antikragos) güneybatısında Smybra ve Oktapolis, Komba Dağlarının batısın da ise Araksa, Tlos ve Ksanthos gibi kentler bulunmaktadır¹³. Likya Bölgesi kentlerini Telmessos, Klydna, Lydai, Sidyma, Pınara, Smybra, Oktapolis, Tlos ve Ksanthos gibi kentlerle sınırlamak da mümkün değildir¹⁴. Bölge üzerinde yer alan antik kentler yoğunluk açısından Anadolu'nun Ege Bölgesi ile birlikte en önemli merkezleri arasındadır.

Antik Dönem Likya'sının sınırlarından bahsedecek olursak, öncelikle Anadolu coğrafyasına geniş yer veren ve günümüz araştırmaları için bir kaynak niteliği taşıyan Strabon'un verdiği bilgiler ön plana çıkmaktadır. Likya'yı kuzeybatı Anadolu'da ve Torosların ardında olmak üzere iki farklı bölgeye ayıran Strabon¹⁵, Likya'nın Daidala'dan (Dalaman yakınlarındaki Şeref Köyü) başladığını, Likya ile Pamphylia arasındaki sınırı ise çok daha güneydeki Khelidonia denen ada kümesinin oluşturduğunu anlatır¹⁶. Yine Strabon'a göre Likya'nın doğu sınırı Solyma (Tahtalı) adı verilen dağ sırası ile Khelidonia adalarının (Beş Adalar) sahile paralel gittiği doğu-batı hattıdır¹⁷. Strabon, Phaselis'i Likya içinde göstermesine rağmen Likya Birliği ile ilişkilendirmemekte ve ayrı bir şehir olarak nitelendirmektedir¹⁸.

Likya Bölgesi'nin coğrafi yapısı hakkında bilgi veren en erken kaynaklardan biri olan Pseudo Skylaksperiplus (antik denizcilerin tuttıkları seyir defteri) isimli eserinde Likya'yı daha çok etnik bir şekilde ele almakta ve sadece sahil şeridini anlatmaktadır¹⁹.

Skylaks'a göre Likya coğrafyası batıdan doğuya doğru "*Telmessos (Fethiye) ve Ksanthos kenti ve kente ulaşımı sağlayan Ksanthos ırmağı ve bir limanı da olan Patara kenti daha sonra Pellos kenti ve limanı bu doğrultuda Rodos'luların Megiste Adası daha doğuya doğru gidildikçe Limyra kenti daha sonra Gagai kenti sonra Khelidonia Burnu, iki ada ve*

¹² Ptolemaios, 1845: 5.

¹³ Ptolemaios, 1845: 1-3-5.

¹⁴ Şahin, 2001: 7.

¹⁵ Sevin, 2013: 136.

¹⁶ Strabon, XIV: 6.

¹⁷ Strabon, XIV: 248.

¹⁸ Sevin, 2013: 136.

¹⁹ Camgöz, 2010: 15.

Dionysios Adası ve Siderous Limanı buranın üzerinde dağda Hephaistos kutsal alanı ve kuzeye doğru gidildikçe Phaselis kenti, Lyrnateia Adası, Olbia ve Magidos'a ulaşılır"²⁰.

Antik çağın önemli kaynaklarından biri olan Pilinius ise *Naturalis Historia*'sında, Likya Bölgesi'nde batıdaki son sınır kentinin Telmessos olduğunu yazmakta ve kuzeydeki Kabalia Bölgesi'ni de Likya sınırının içine katmaktadır²¹. Ancak Pilinius'dan önceki yazarlar Kabalia Bölgesini Likya sınırları içerisinde göstermemekte, Kabalia ancak Likya ile Roma arasında M.Ö. 62 yılında imzalanan Quaestor Murena Antlaşmasından sonra Likya sınırları içine dahil edilmektedir. Ayrıca Pilinius Likya'nın doğu sınırını Olbia kentine dayandırırken, Phaselis'i de Pamphylia'nın son sınır kenti olarak göstermektedir²².

Hallenkemper ve Hild ise Likya ve Karia sınırını, Karaağaç da ki Markiane Körfezi'nden başlatmakta, buradan Kaunos'un batısına ve Köyceğiz gölünün kuzeyinde bulunan Sandras Dağı'ndan doğuya doğru Akköprü kasabasından Dalaman Çayı'na kadar devam ettirmektedir. Likya'nın doğu sınırını ise Attaleia (Antalya) Körfezinden başlatarak, Termessos'un khorasına, Isinda (Korkuteli), Kibyra ve oradan da Phaselis'e kadar devam ettirmektedir²³. Strabon'dan öğrendiğimize göre, Kibyra başkanlığında bir tetrapolis oluşturan Bubon, Balbura ve Oinoanda M.Ö. 81 yılında Likya'ya katılır²⁴.

Cladius Dönemi'nde M.S. 41 yılında inşa edilen ve antik seyahat rehberlerine (itineraria) ilişkin Anadolu'daki en eski belge özelliği taşıyan Stadiasmus Patarensis (Patara Stadiasmou'u) Anıtı'nda, Likya'nın eyalet sınırı kabaca batıda Kaunos, kuzeyde Kibyra ve doğuda Attaleia'dan oluşturulmuştur. Böylelikle Stadiasmus Patarensis'te yer alan güzergâh listesi sayesinde Likya'nın sınırları daha net biçimde belirlenebilmiştir²⁵.

Antik yazarların verdiği bilgiler ve günümüzde yapılan araştırmalar sayesinde Likya Bölgesi'nin coğrafi ve tarihsel sınırı daha net olarak çizilebilmektedir. Bu bölgenin tarihi ve coğrafyasına dair yapılan araştırmalara göre Likya sınırları içerisinde batıda bölgenin ana

²⁰ Skylaks, *Periplous*, 251.

²¹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXVIII, 101.

²² Pilinius, *Naturalis Historia*, XXVIII, 101.

²³ Hellenkemper-Hild, 2004: 78.

²⁴ Strabon, XIII, IV, 17.

²⁵ Yakın dönemde Patara antik kenti liman alanında yapılan kazılarda İmparator Claudius Dönemi'ne tarihlenmiş (M.S. 41-54) Stadiasmus Anıtı ortaya çıkarılmıştır. Likya'nın Roma eyaletine dönüştürülmesinden iki yıl sonra, Roma İmparatoru Claudius'un, Likya'nın ilk valisi Quintus Veranius aracılığı ile yaptırdığı bu anıt, bölgedeki tüm yol, istasyon ve kentler arası mesafeyi gösteren bir anıt olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. İmparator Cladius'un Likya eyaletinde yaptırdığı devlet yollarının bir listesi, yani envanteri niteliğindeki bu anıt Patara antik kentinin merkezine olasılıkla da kentin ana caddelerinin kesişim noktasına dikilmiştir. Bkz. Işık-İşkan-Çevik 2001: 1 vdd.

yerleşimlerinden biri olan ve günümüzde Fethiye kenti sınırları içinde yer alan Telmessosantik kenti de bulunmakta²⁶,buradan güneye doğru kıvrılmaya başlayan arazi, yükselerek Kragos ile Antikragos adında iki dağ sırasını oluşturmaktadır.

Başlangıçta Telmessos (Fethiye) kenti Likya'ya dahil edilmezken M.Ö. 4. yy ortalarında Likya Birliğine dahil edilmiştir. Bu dağların doğu kıyısına doğru gidildikçe Likya'nın verimli toprak parçasını oluşturan ve ekonomik yönden Likya'nın kalbi olan Kadyanda, Pınara, Tlos, Pinara, Ksanthos Letoon ve Patara kentlerine ulaşılmaktadır²⁷.Güneybatı uçta ise Kragos Dağı'nın güney eteklerindeki Sidyma (Asar) ve Pydnai kentleri ile Ksanthos Vadisi'nin yukarısında kalan küçük kasabaları oluşturan Araksa ve Arsada bulunmaktadır²⁸.

Ksanthos Vadisi'nden doğuya doğru gidildiğinde birçok küçük verimli ovaya sahip içinde Antiphellos ve Andriake gibi kentlerinde bulunduğu dağlık orta Likya Bölgesi'ne ulaşılır. Bu bölgenin iç kesimlerinde yer alan en önemli kent yerleşimleri arasında ise Kyaneai, Phellos, Myra bulunur. Dağlık Likya'nın Limyros Vadisi'ndeki en önemli kentlerinden olan Finike Bölgesi'ndeki Limyra ve daha kuzeydeki Arykandos Nehri'nin yukarısını Arykanda kenti oluşturmaktadır²⁹. Likya'nın doğusunda ise Rodoslular tarafından kurulan Rhodiapolis, Korydalla, Phaselis, Olympos ve Gagai kentleri yer alırken, Limyros Vadisi'nin yukarısında Idebessos, Akalissos ve Kormos kentler bulunur³⁰.

Likya'nın kuzey bölgesinde tarımsal açıdan verimsiz yüksek sıra dağların yer alması, Choma, Podalia ve Akarassos gibi kentlerin nüfus açısından daha az olmasına neden olmuştur. Bu bölgenin daha kuzeyinde Bubon, Balbura ve Oinoanda kentleri bulunmakta³¹, Likya Bölgesi'nin kara sınırını ise Meis (*Megiste*), Sıçan Adası (Nesos Lyrnateia) ve Kekova gibi ada yerleşimleri tamamlamaktadır³².

Tüm bu anlatımlara ve antik kaynaklarda verilen bilgilere rağmen, Likya Bölgesinin uzun tarihi boyunca sınırları ve şehirleri değişiklik göstermiştir. Örneğin antik yazar Sylaks *Periplous* adlı eserinde Likya şehirlerini Telmessos, Ksanthos, Patara, Phellos, Limyra,

²⁶ Sevin, 2013: 139.

²⁷ Camgöz, 2010: 23.

²⁸ Sevin, 2013: 140.

²⁹ Blum, 2016: 137 vd.

³⁰ Sevin, 2013: 146. Ayrıca bkz. Kizgut-Bulut-Çevik, 2009: 145-172.

³¹ Blum, 2016: 139.

³² Çevik, 2015: 25.

Gagaia, Siderous, Phaselis, Idyros, Olbia, Magydos ve Perge olarak sıralamaktadır³³. Strobon ise Artemidoros'tan aldığı bilgiye göre yirmi üç şehirden bahsetmektedir. Bunlardan Ksanthos, Pınara, Patara, Olympos, Myra ve Tlos'u diğer şehirlerden ayırarak bölgenin büyük şehirleri olarak sayar³⁴ (Harita 1).

Likya Bölgesi'nin topografik oluşumuna bakıldığında kendine özgü dağlık, engebeli, oyuntulu ve yarılmış platolar ile kaplı karakteristik bir yapı gözlenir³⁵. Bölgenin coğrafi yayılım alanında birçok koy ve girintili çıkıntılı kıyı şeridi bulunmaktadır³⁶. Teke Yarımadası'nın sık sık yükselmesi ise dağınık ve engebeli bir arazi yapısına zemin oluşturmaktadır. Orta ve Batı Toroslar Dağ silsilesi içinde yer alan Likya Bölgesi'nin dağları bölgenin yerleşim karakterinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamış, yüzyıllardır süre gelen mevcut dağlık yapı bölgenin Batı, Kuzey, Orta ve Doğu Likya olmak üzere farklı biçimlerde nitelendirilmesi sağlamıştır³⁷.

Kuzey Likya'yı yükseklikleri 2500 m.'yi aşan Boncuk Dağları, Akdağlar ve Beydağları³⁸, Orta Likya'yı ise batıda Kragos, kuzeyde Alacadağ doğuda Gülmez Dağı ve Arykandos Nehri sınırlamaktadır. Doğu Likya'da ise batı da Massikytos'un uzantısı Gülmez Dağı ve Arykandos Nehri, kuzeyde Idyros Potamos (Kesme/Ağva Çayı) ve Çandır Vadisi yer almaktadır. Bölgeyi batıda, kuzeyde ve doğuda bir sur duvarı gibi saran dağlar, Kıta Yunanistan'a benzer bir coğrafi özellik kazanmasına neden olmaktaysa da dağlık engebeli karakterine rağmen yerleşim alanları birbirlerine oldukça gelişkin bir yol ağıyla bağlanmaktadır³⁹.

Likya'nın dağlık ve kıyı şeridine hakim bu coğrafi yapısının, yerleşim düzeninin yanı sıra politik ve kültürel yaşamına da etkilediği bilinmektedir. Bölge'de karbonatlı ve kayalık yapıda dağ ile platolardan oluştuğu coğrafi oluşumu nedeniyle su eksikliği görülmekte ancak sahil şeridi nehirlerin ve çayların taşıdığı alüvyonlardan dolayı tarıma oldukça elverişli bir

³³ Skylaks, *Periplous*, 251.

³⁴ Strabon, XIV, I: 6.

³⁵ Erdemir-Palaz-Erdemir, 2006: 573.

³⁶ Çevik, 2015: 19.

³⁷ Blum, 2016: 137.

³⁸ Blum, 2016: 139.

³⁹ Takmer, 2002: 41 vd.

yapı göstermektedir⁴⁰. Tarıma elverişli olan bu bölgeler özellikle Finike, Demre ve Elmalı Ovası ile Eşençay Vadisi ve Fethiye Ovası gibi kesimlerden oluşmaktadır⁴¹.

Likya'nın topografik yapısında dağlar kadar nehirlerin de etkili olduğu bilinmektedir. Bolca yağış alan yüksek dağlarla çevrili kısımlarda nehir, göl ve su kaynakları ayrı bir zenginlik yaratmakta, ayrıca Likya Bölgesi'nde Doğu Likya'da Termessos'un güneyinden Finike'ye kadar uzanan Alakır Vadisi ve Eşen Çayı'ndan Patara'ya kadar uzanan Ksanthos Vadisi bölgenin tarihi oluşumunu ve kültürel kimliğini zenginleştirmektedir⁴².

Antik Dönemde Likya'da bulunan ve kaynaklarda da isimlerine rastlanan otuzu aşkın nehir ve göl bugün dahi bölgenin ticaret, balıkçılık ve taşıma sistemi için gerekli olan potansiyeli halihazır duruma getirmektedir. Likya Bölgesi nehirlerine bir göz atılmak istenirse ilk olarak doğuda Ağva ya da Kesme Çayı olarak adlandırılan ve Olympos'da (Tahtalı Dağı) doğup Çamyuva'da denize dökülen Idyros karşımıza çıkmaktadır. Avlan Gölünden çıkarak Alaca ve Bey Dağları'nın arasındaki vadiyi, Limyra'nın güneybatısından kat eden bu çay daha sonra, Limyros Nehri ile birleşmekte ve Arykandos (Başgöz) Finike Ovası'ndan denize dökülmektedir⁴³.

Likya Bölgesi'ndeki diğer bir nehir ise Myra'da denize dökülen bugünkü ismi ile Demre Çayı'dır. Antik dönemde Myros olarak bilinen bu nehir, Myra kentinin güneydoğusundaki dar vadiden akarak denize dökülür. Myros'tan batıya devam edildiğinde ise Eşen Çayı ile karşılaşmaktadır⁴⁴. Indos'tan (Dalaman Çayı) sonra batı Toroslar'ın ikinci en uzun çayı olan bu çayın geçtiği vadide, Likya'nın kuzeyden güneye doğru Balboura, Oinoanda, Araksa, Tlos, Pınara, Ksanthos, Letoon ve Patara gibi birçok önemli kenti konumlanmaktadır. Likya'nın en batısında ise Karia ile sınır oluşturan ve bölgenin en uzun nehri olan Indos (Dalaman) Çayı bulunmaktadır. Bu çay Kabalitis (Söğüt) Gölü'nün batısından Acıpayam Ovası'nda doğup, Gölge Dağları'nın arasından ve Boncuk (Antikragos) Dağları'nın güneyinden geçerek denize dökülmektedir⁴⁵.

Likya'nın göller bakımından ise oldukça yoksul olduğu görülmektedir. Likya Bölgesinin kuzey sınırı Antalya Körfezi'nin Batı sahillerinin ortasından, Fethiye Körfezi'ne

⁴⁰ Çevik, 2015: 19.

⁴¹ Erdemir-Palaz-Erdemir, 2006: 574.

⁴² Onur, 2016: 573

⁴³ Onur, 2016: 572.

⁴⁴ Onur, 2016: 574.

⁴⁵ Camgöz, 2010: 22.

çizilecek bir yarım çember teşkil etmektedir. Bölgenin kuzeyinde yer alan Kibyratis ya da diğer adıyla Kabalis (yörede Kabalitis denen), Bizans Döneminde ise Pasgousa, Pousgouse ve Pougousa adı ile bilinen Karalitis (Söğüt Gölü) az sayıdaki göllerine örnektir⁴⁶. Her ne kadar Likya Bölgesidağlık engebeli bir araziye sahip olsa da, Antik Çağ'dan günümüze son derece verimli ovalara ve arazi yapısına sahip olduğu görülmektedir. Bölgede sulak ve verimli tarım arazilerinin bulunması, halkın yaşamı için bir zenginlik oluşturmakta, ancak dağlık yapıya rağmen bölgede kireçten başka hiçbir maden bulunmamaktadır⁴⁷.

1.2. Tarihçe ve Araştırma Tarihi

Likya tarihine bakıldığında zaman uzun ve köklü bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Likya Bölgesi, ekolojik koşullar, mağara ve kaya sığınaklarıyla yaban av hayvan nüfusu bakımından Paleolitik Dönem insanı için oldukça verimli bir yaşam alanı oluşturmuştur. Bununla birlikte Paleolitik Döneme ait bilgilerin ve yapılan araştırmaların azlığı bu düşüncenin belgelendirilmesini zorlaştırmaktadır⁴⁸. Konuyla ilgili 1946'da Karain'de, 1956'da ise Beldibi ve Belbaşı kaya sığınaklarında başlayan ve günümüze kadar devam eden arkeolojik çalışmalar, bölgenin Paleolitik Dönem tarihine ışık tutması açısından büyük önem taşır⁴⁹.

Prof. Dr. E. Y. Bostancı'nın 1960 ve 1966-67 yılları arasında Beldibi kaya sığınağında yaptığı araştırmalar, bu alanda yedi kültür katmanının varlığını ortaya koymakta ve Üst Paleolitik Çağ'dan, Orta Paleolitik Çağ'ın sonuna kadar dönem katmanlarına ve buluntulara ulaşılmasına olanak sağlamaktadır⁵⁰. Özellikle de Bostancı'nın Belbaşında yaptığı çalışmalar, bu alanın Neolitik Dönemden itibaren tarihine ışık tutmakta⁵¹ ve Likya Bölgesi'nin sahil kesimlerinin Orta Paleolitik Çağ'ın sonuna kadar yerleşim gördüğünü ortaya çıkarmaktadır. Likya Bölgesi sahil kısımlarındaki yerleşimler dışında, Semahöyük (Elmalı)-Gölova mağaraları gibi iç kesimlerde de yürütülen araştırma ve çalışmalarda, bölgede Elmalı Karain, Damlataş, Kocain, Altınbeşik, Tilkiler Mağaraları'nda bölge tarihine ışık tutan önemli verilere ulaşılmaktadır⁵².

⁴⁶ Sevin, 2013: 138.

⁴⁷ Takmer, 2002: 43.

⁴⁸ Taşkiran, 2005: 761.

⁴⁹ Çevik, 2015: 27.

⁵⁰ Taşkiran, 2005: 761.

⁵¹ Çevik, 2015: 27.

⁵² Taşkiran, 2006: 764.

Likya Bölgesi Paleolitik Dönemini ana hatları ile ele alabilmek için Karain ve Öküzini mağaralarında yapılan araştırmalara özellikle bakmak gerekmektedir. Karain Mağarası'nda Geç Üst Paleolitik ve Orta Paleolitik Dönem tabakalarında araştırmalar yapılmış ve 60. kat M.Ö. 60.000- 160.000 yıllarına kadar tarihlenmiştir. En alt katmanın ise M.Ö. 350.000'e kadar indiği belirlenmiştir⁵³. Öküzini Mağarası, Karain Mağarasının Paleolitik Dönem kültürünün devamı olarak görülmekte ve kronolojik olarak M.Ö. 17.000-9000 yılları arasındaki avcı toplayıcı kültürlerle tarihlenmektedir⁵⁴. Sonuç olarak Likya Bölgesi'nde yerleşik olmasa da geçici konaklamalar şeklinde Paleolitik Dönemlerden itibaren yerleşime rastlanmaktadır. Likya'nın sahil kısımlarında görülen yerleşmeler ise genellikle mevsimsel olarak değerlendirilmekte ve Likya sahil yerleşimlerinin yükseltileri 0-300 m. arasında kabul edilmektedir.

Neolitik Dönemi Likya'sında yerleşimlerin coğrafi yapının dağlık olduğu alanlarda yoğunlaşması ve bu alanlarda tarıma elverişli geniş düzlükler bulunmaması temel besin maddeleri arasında yer alan buğday ve arpanın yaban türlerinin bölgede yetişmesini olanaksız kılmaktadır⁵⁵. Neolitik Dönem Likya'da iç kesimlerde özellikle Elmalı ovasında yer alan, Bağbaşı ve Hacimusalar höyüğü gibi merkezlerde ele geçmiştir. Bağbaşı'nda Neolitik ve Kalkolitik Çağ izlerine rastlanırken, Hacimusalar'da Neolitik, Kalkolitik, Erken Tunç ve Demir çağlarında yerleşim olduğu, bu yerleşimlerin Roma ve Hıristiyanlık Dönemleri'nde sıklaştıkları anlaşılmıştır⁵⁶. Bunların yanında, Kibyrtis yöresinden, Kasaba platosundan ve Fethiye çevresinden ele geçmiş Kalkolitik ve Bronz Çağı eserleri yörenin çok eskiden beri iskan edildiğini ortaya koyar. 1963- 1974 yılları arasında M.J. Mellink tarafından Karataş-Semayük'te yapılan kazı çalışmaları ise M. Ö 3. binyılda, bölgenin iç kesimlerinde yerleşim olduğunu kanıtlayarak Elmalı Ovası'nın Troia Erken Tunç Çağı kültürleriyle bütünlük içinde olduğunu göstermiştir⁵⁷.

Likya'daki Neolitik yerleşimlere başka örnekler Girmeler ve Arsaköy'de bulunan mağaralarda belirlenmekte, özellikle M.Ö. 9. binyıl ile M.Ö. 8. binyıl ikinci yarısına tarihlenen Girmeler Mağarası'nda birçok ocak yeri ve insan gömüsüne rastlanmaktadır. Tüm bu arkeolojik verilere rağmen Girmeler Mağarası'ndaki yerleşimin mevsimsel mi yoksa kalıcı mı olduğu konusunda bir sonuca bugün için ulaşılamamaktadır. Bölge'deki Kalkolitik

⁵³ Çevik, 2015: 28.

⁵⁴ Taşkiran, 2006: 764 vd.

⁵⁵ Duru, 2006: 227.

⁵⁶ Özgen, 2006: 541.

⁵⁷ Özgen, 2006: 538.

ve Tunç Çağ'larına ait bulgular ise genellikle açık yerleşim alanlarında karşımıza çıkmaktadır⁵⁸.

Likya Bölgesi'nde Tunç Çağı'na ait bilgiler orta ve kuzey kesimlerde yoğunlaşmaktadır. Bu Höyüklerin en büyüğü olan Elmalı Ovası'nda bulunan Hacimusalar (antik Choma) ve sahil kesiminde bulunan Girmeler, Arsaköy Gagai Mağaraları, Avşar Tepesi, Gölbaşı Tepesi, Tlos ve Patara gibi yerleşimler, Tunç Çağı ve Kalkolitik Dönem yerleşimleri konusunda araştırmacılar ve kent tarihi ile ilgilenenler için önemli bilgiler sunmaktadır⁵⁹.

Likyalıların Anadolu'ya M. Ö. 3. binyılın ikinci yarısında geldiği ve 2. binyıl boyunca Güney Anadolu'da yaşayan ve Anadolu'nun en eski Hint-Avrupa kökenli halkı olan Luviler'in dağılmasından sonra bu halkın bir kolu olduğu görüşü bulunmaktadır⁶⁰. Luvi dilinin Hititçeyle yakınlık göstermesi ve Luviler'in Hititlerle akraba kabul edilmesi Likçe'nin de Hititçeyle ilişkilendirilmesine neden olmuştur⁶¹. Hitit dilinde Lukka olan Likya adına⁶² ilk olarak Hitit, Mısır, Suriye ve Asur yazılı belgeleri ile Mısır'ın Orta Krallık Dönemi Byblos metinlerinde rastlanır⁶³.

Orta Mısır'daki Tel el Amarna arşivinde bulunan mektup da Alasija (Kıbrıs) kralının Mısır Firavunu IV. Amenofis'e (Akenaton) mektup da şikâyetle bulunup yardım istemesi, Lukkalı'ların Kıbrıs'a tehdit oluşturacak kadar güçlü bir deniz gücüne sahip olduğunu göstermektedir⁶⁴. Yine Lukka'ya dair en erken kayıtlara I/II. Tudhaliya'nın kendi yazdıkları devlet yıllıklarında rastlanır. II. Tuthaliya'nın Assuwa seferi kayıtlarında 22 kent ve ülke adı arasında verilen birinci sıradaki ülkenin ilk hecesi kırık olup sonu ise (...) *uqqa* şeklinde bitmektedir. Bu kırık kısım, birçok bilim adamının savunduğu üzere (L) *uqqa* şeklinde tanımlanmaktadır⁶⁵.

Hitit Büyük Kralı II. Muvattalli ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında M.Ö. 1285'de yapılan Kadeş Savaşı'nda, Hitit güçleri arasında Lukka Memleketinin de adı geçmektedir⁶⁶. Ayrıca III. Hattuşili Dönemi'nde, M.Ö. 1275-1250 yıllarında Lukka Ülkesi Hitit Krallığı için

⁵⁸ Becks, 2016: 29 vd.

⁵⁹ Becks, 2016: 33.

⁶⁰ Forrer, 1926: 81.

⁶¹ Çevik, 2015: 30.

⁶² Seçer Fidan, 2012: 3 vd.

⁶³ Çevik, 2015: 31.

⁶⁴ Savaş, 2006: 679 vd.

⁶⁵ Macqueen, 1968: 178.

⁶⁶ Karauğuz, 2002: 241.

bir sorun olarak görülmektedir⁶⁷. Sefere çıktığı ülkeler arasında Lukka Ülkeleri'nin de adı geçmektedir⁶⁸. Yine IV. Tuthaliya'nın Lukka Seferini anlatan Yalburt Kutsal Hitit yazıtın da, Lukka Likya ile ilişkilendirilmekte ve Lukka Ülkesi hakkında önemli bilgiler verilmektedir⁶⁹. Anıt yazıtta, ''(...) Lukka ülkelerini imha ettim. Wiyanawanda ülkesinde (ben) Büyük Kral ... yaptım, ve Lukka (ülkeleri).....''⁷⁰. Pinali'yi (Pınara) cezalandırdığı, Awarna'ya (Ksanthos) ve Dalawa'ya (Tlos) da sefer yaptığı ve Patar (Patara) Dağı eteklerine adaklar adadığı anlatılmaktadır⁷¹.

Tüm bu anlatımlar Lukka Ülkesi topraklarının Klasik Likya Bölgesi'nin bir kısmını kapsadığını, Lukka'nın Teke Yarımadası'ndan Marmaris ile Bodruma ve yukarı da Burdur'a kadar uzandığı, ayrıca Lukka halkının bu geniş coğrafyada sürekli hareket halinde bir kavim olduğu anlaşılmaktadır⁷². Luvi dilini konuşanların memleketleri anlamına geldiği de denilmektedir. Yazılı belgelerin yardımıyla ''Lukka''nın, Luvice'de ve Hititçe'de ''ışıldamak, şafak, gün doğumu, aydınlanmak, pırıltı, ışık'' anlamlarına gelmektedir⁷³.

Hitit metinlerinde büyük olasılıkla Lukka Ülkesi'ne ait olduğu düşünülen bazı kent isimlerine de rastlanmaktadır. Ancak bu kentler ile Klasik Dönem kent isimleri arasında isim benzerlik kurulmaktadır. Bir kısmı Karia bölgesinde bir kısmı da Likya bölgesinde yer alan söz konusu kentler ise şu şekilde sayılabilir⁷⁴; Attarimma (=Telmessos)⁷⁵, Suruta, Husanassa (=Khersonesos)⁷⁶, Mutamutassa (=Mylasa)⁷⁷, Iyalanda (=Alinda)⁷⁸, Zumarri, Arinna (=Xanthos)⁷⁹, Atriya (Idrias)⁸⁰, Utima (=Idyma)⁸¹, Dalawa (=Tlawa)⁸², Kuwalapassa

⁶⁷ Çevik, 2015: 31.

⁶⁸ Gurney, 1997: 132.

⁶⁹ Savaş, 2006: 693.

⁷⁰ Eflatunpınar anıtına 60 km. uzaklıkta olan Yalburt Anıtı, Konya iline bağlı Ilgın ilçesinin kuzeyinde yer almaktadır. 1971 yılında bulan anıt, kutsal bir havuzun etrafında yer alan hiyeroglifle yazılı bloklardan oluşmaktadır. Bkz: Alp, 2002: 161-169.

⁷¹ Çevik, 2015: 31.

⁷² Forrer, 1926: 121.

⁷³ Çevik, 2015: 32.

⁷⁴ Bryce, 1974: 400.

⁷⁵ Hawkins, 1998: 26.

⁷⁶ Garstang-Gurney, 1959: 81.

⁷⁷ Carruba, 1996: 33.

⁷⁸ Hawkins, 1998: 26.

⁷⁹ Umar, 1990: 28.

⁸⁰ Forrer, 1932: 150.

⁸¹ Hawkins, 1998: 27.

⁸² Gastang-Gurney, 1959: 82.

(=Olbasa)⁸³, Awarna ve Hinduwa (=Kandyba)⁸⁴. Kentlerin birkaçı Karia'da Miletos civarında diğer bir bölümü de Likya Bölgesi'nde bulunmaktadır.

Antik kaynaklarda ise Likya tarihi hakkındaki bilgiler net değildir. Homeros'da (M.Ö. 8.yy) Likyalılar, Troyalıların en sadık müttefiki olarak anlatılmaktadır⁸⁵. Strabon (M.Ö. 1yy ve M.S.1.yy) ise, Tyrins duvarlarını inşa eden Kyklopların Likya'dan geldiğinden bahsetmektedir⁸⁶. Antik kaynaklarda Likya hakkında yazılan bilgiler genellikle özet şeklindedir. Birkaç antik yazar Likya üzerine kitap yazmıştır, fakat bunlarda genellikle coğrafya kitabıdır. En iyi bilinen Likyalı yazar ise M.Ö. 4.yy'da yaşayan ve iki kitaptan oluşan *Lykiaka* adlı eseri yazan, Ksanthoslu Menakrates'tir⁸⁷. Bu eserde ele geçen 5 fragmanın, iki tanesinden çıkarılan sonuçlara göre Menakrates, Likya'nın mitolojik geçmişini ortaya koyar. Herodot Likyalıların Girit'ten geldiğini öne sürmekte ve Girit'in barbarlarca iskan edildiğini ve Likyalıların da barbar olduğunu söyler⁸⁸.

Strabon, Anadolu Yarımada'sında on altı ırk yaşadığını ve bunların üçünün Grek diğerlerinin ise barbar olduklarını belirtmiştir. Strabon, Epheros'tan alıntı yaparak, Miletos kentinin Sarpedon'un Girit'ten getirdiği kişilerce kurulduğunu anlatır⁸⁹. Apollodoros'da, Sarpedon ve Minos arasındaki bir savaştan sonra, Miletos'un gelip Milet'i kurduğunu, Sarpedon'un ise, Likyalılar ile savaş halinde bulunan Klix ile müttefik kurarak, Likya'ya kral olduğunu anlatmaktadır⁹⁰. Bütün bu antik kaynaklara ve bilgilere dayanarak Likyalıların Girit kökenli bir kavim olmadığı anlaşılmaktadır⁹¹.

Tüm bu anlatımlara rağmen Likya tarihi ile ilgili daha kesin bilgilerimiz Persler ile başlar. Likya'nın bağımsız günleri M.Ö. 540'da Pers işgali ile bitmiştir⁹². M.Ö. 546-538 tarihleri arasında Perslerin sırasıyla Sardes ve Babil'i işgal eder. M.Ö. 545'te Kyros'un generali Med kökenli Harpagos, İonia kıyı şeridini ele geçirdikten sonra, Pedassoslular dışında karşı koymadan teslim olan Karia'yı ve Kaunos'u ele geçirmiştir⁹³. Harpagos

⁸³ Umar, 1990: 29.

⁸⁴ Gastang-Gurney, 1959: 80.

⁸⁵ Homeros, İlyada. 2. 875.

⁸⁶ Strabon, 8.6.11..

⁸⁷ Health, 1998, 204-206.

⁸⁸ Özüdoğru, 2002: 6.

⁸⁹ Strabon, 14. 1: 6.

⁹⁰ Durnford, 2008, 103-113.

⁹¹ Özüdoğru, 2002: 7.

⁹² Çevik, 2015: 35.

⁹³ Özüdoğru, 2002: 8.

ordusuyla Likya'ya gelmiş ve Herodotos'un anlatımıyla hazin bir şekilde sonlanır⁹⁴. Ksanthosluların Pers kuvvetlerine karşı koymasına rağmen bölgeyi Persler ele geçirmeyi başarmıştır⁹⁵. Herodotos Perslere karşı koyan Likya kenti olarak sadece Ksanthos'u saysa da, Batı'dan gelen işgal ordusu için Telmessos, Kadyanda, Pınara, Tlos ve Patara gibi güçlü Likya kentlerinin direniş göstermemeleri beklenemez⁹⁶.

Günümüzde Antalya - Fethiye kıyı şeridi ve kuzeyde Elmalı arasında uzanan Likya'nın tarihi hakkında en erken anlatımları, antik yazarlardan Hekataios ve Herodotos'un eserlerinde buluruz. Bu nedenle Likya tarihi hakkındaki daha detaylı bilgilerimiz, Perslerin bölgedeki varlıklarıyla başlar dememiz yanlış olmaz. Ayrıca Pers hâkimiyeti Likya'da idari organizasyonun gelişimine de katkıda bulunmuş, bu dönemde ilk defa kent sikkeleri basılmıştır⁹⁷.

Pers yönetiminden önce Likya feodal beyler (dynast) tarafından yönetilmiş köy topluluğu iken, Pers hâkimiyetine geçişle birlikte Pers Kralı Büyük Darius'un (M.Ö. 522-486) reformlarına kadar İonia ve Karia ile birlikte Sardes'te, merkez satraplığına bağlı kalmıştır⁹⁸.

M.Ö. 480'de Kserkses'in Yunanistan'a yaptığı seferde özellikle Salamis'te Likya'nın önemli bir rolünün önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Herodotos bu seferde Likya'lının başında Likya'nın en erken Pers hanedanı "Kossikas oğlu Kybernis'in (Kuprilli)" olduğunu bildirir. M.Ö. 5.yy başlarından M.Ö. 4. yy sonlarına kadar Ksanthos (Arinna) ve çevresinde güçlü olduğu bu alanda bulunan sikkeler yoluyla aydınlatılmıştır⁹⁹.

M.Ö. 5. yy'ın sonlarına doğru Likya beylerinin kendileri arasında mücadele ettikleri bir dönem olduğunu Ksanthos yazılı dikmesinden anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Likya'nın kendi içindeki bu çatışmaları M.Ö. 4. yy'ın ilk çeyreği boyunca devam etmiştir. M. Ö. 4. yy ilk çeyreğinin

⁹⁴ Herodotos, "Lykialılara gelince, Harpagos ordusu Ksanthos Ovası'na indiği zaman, onlar da karşı koydular, bitmez tükenmez kuvvetlere karşı az sayı ile dövüştüler, yığılma ile nam aldılar, ama yenildiler, kentlerine geri atıldılar, kadınları, çocukları, hazineleri ve köleleri kaleye doldurdular ve alttan, yandan ateşe verdiler, öyle ki, yangın kaleyi yerle bir etti. Bundan böyle birbirlerine korkunç yeminlerle bağlanarak düşmana saldırdılar ve Ksanthos'ta oturanların tümü de savaşarak ölmüş oldular" Herodotos, I. 176.

⁹⁵ Erdemir-Palaz-Erdemir, 2006: 576.

⁹⁶ Özudoğlu, 2013: 94.

⁹⁷ Özudoğlu, 2013: 95-96.

⁹⁸ Özudoğlu, 2013: 96.

⁹⁹ Kolb, 2016: 36.

¹⁰⁰ Çevik, 2015: 36.

sonlarında Doğu Likya’da Limyra’nın beyi olan Perikle Likya Kralı olarak anılmış ve böylelikle bu dönemde egemenlik alanını genişletmiştir¹⁰¹.

Perikle, Ksanthos adına hareket eden Arttumpara isimli Pers komutanını mağlup ettikten sonra Ksanthos Vadisi’nin içlerine kadar ilerleyip, Telmessos şehrini fetih etmiştir. Perikle bu mücadele sonrasında kral (khntawata) olduğunu ilan etmiştir¹⁰². Perikle M.Ö. 362-361 yılları arasında Likya Büyük Satrap İsyanına katılmış ancak isyanın başarısız olması, Arkaik Dönemden itibaren Likya’lıları yöneten dynastlık yönetim şeklinin sonu olmuştur. Bu tarihlerden sonra Likya’nın sikke basımı ve bölgeye özgü mezar anıtlarının yapımı durmuştur. M.Ö. 4 yy’ın başları Likya’da hem kentler, hem de beyler arasında iç karışıklıklar ve mücadeleler dönemi olarak anılmıştır¹⁰³.

M.Ö. 4. yy ortalarında Pers komutanı Autophradates, Perikle’yi yenilgiye uğrattıktan sonra, Pers Kralı Artakserkses, Likya topraklarını Karia ve Halikarnassos’un hükümdarı olan Maussolos’a vermiştir. Böylelikle Likya Büyük İskender’in gelişine kadar Pers hâkimiyetinde kalmıştır¹⁰⁴. İskender’in Likya topraklarına geldiğinde hiçbir direnişle karşılaşmadığı bilinmektedir. İskender’in M.Ö. 323 yılında ölümünden sonra komutanlar arasındaki mücadelelerde (Diodakhlar Dönemi’nde) Likya önce Makedonların, sonra M.Ö. 306’da I. Ptolemaios’un egemenliğine girmiş önce Phaselis sonra da tüm Likya fetih edilmiştir¹⁰⁵. Zaman içinde Kilikya korsanlarının karargahı haline gelen Phaselis ve Olympos M.Ö. 77-75 yılında Likya Birliğinde atılmış ve Kilikya-Pamfilya eyaletine dahil edilmiştir¹⁰⁶.

Bölgede M.Ö. 305’de Antigonos’un, M.Ö. 301’de de Lysimakhos’un egemenliği bilinmektedir. Bu dönem aralıklarda egemenlik savaşları ile sık sık el değiştirmiştir. M.Ö. 279-78’de I. Antiokhos’un, M.Ö. 278-77’de II. Ptolemaios Philedelphos’un egemenlikleri görülmektedir¹⁰⁷. Bu dönemde II. Ptolemaios’un eşi Arsinoe’nin adını Patara’ya verdiği Patara’nın isminin Arsinoe olarak değiştiği bilinmektedir. Makedonya Krallığı’na Pydnai Savaşı M.Ö. 168’de Makedonya Krallığı’na son verilen savaşla artık Akdeniz Bölgesi’nde Roma egemenliği başlamıştır¹⁰⁸.

¹⁰¹ Özüdoğru, 2013: 97.

¹⁰² Kolb, 2016: 45.

¹⁰³ Özüdoğru, 2013: 99.

¹⁰⁴ Kolb, 2016: 45.

¹⁰⁵ Çevik, 2015: 37.

¹⁰⁶ İşler, 2009: 5.

¹⁰⁷ Çevik, 2015: 39.

¹⁰⁸ Çevik, 2015: 40.

Tarih boyunca Likya Bölge'si üzerindeki egemenlik sürekli olarak değişim göstermiştir. İskender'in ölümünden sonraki dönemde Likya sınırları içinde egemenlik kuran Krallar ve Krallıklara son olarak M.Ö. 197'de III. Antiokhos'da dahil olmuş, M.Ö. 188/87 yılındaki Magnesia Muharebesi ve Roma'ya yenilmesi sonrasında bölge Apameia Antlaşması'yla Roma egemenliği altına girmiştir. Ancak Roma Likya'nın egemenliğini Rodos'a vermiş, Likya'lının Rodos egemenliğine başkaldırması sonrasında da M.Ö. 168/67'de Roma Senatosu tarafından özgür ilan edilmiştir¹⁰⁹.

Likya M.S. 43 yılından İmparator Claudius Dönemi'nde, Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmiştir. Likya Birliği'nin Roma İmparator'u Augustus'un portresini taşıyan sikkeler basması, bölgedeki Roma hâkimiyetinin en önemli göstergesidir. Bu dönemde Likya Bölgesi'nde Roma İmparatorluğu ile İmparatorluk ailesine olan saygı ve sevgiyi gösteren birçok yapı inşa edilmiştir¹¹⁰. Bunlar arasında Letoon'da Dea Roma için düzenlenen birlik şenliği Augustus'a ithafı ile Tlos, Sidyma, Apollonia ve Andriake'de, Augustus, Agrippa ve Gaius Ceasar adına dikilen heykeller de bulunmaktadır¹¹¹. Claudius adına dikilen Patara antik kentindeki Yol Kılavuz Anıtı da bölgedeki kentler arasındaki yol bağlantılarını gösteren ve Likya'nın siyasal tarihi, topografyası ve tarihi coğrafyasına ışık tutan bir yazıta sahip olması açısından büyük önem taşımaktadır. Likya Bölgesi'nin Galba Dönemi'nde de İmparatora bağlı yönetildiği bilinmektedir. Likya'nın Galatia'dan ayrılan Pamphylia ile birleştirilerek bir çift eyalet (provincia Lycia et Pamphylia) olması ise Vespasianus Dönemi'ne rastlamaktadır¹¹².

Likya Bölgesi M.S. 1. yy'ın 2. yarısından itibaren en parlak dönemini yaşamıştır. İmparator Traianus'tan (M.S. 98-117) İmparator Marcus Aurelius'a (M.S. 161-180) kadar olan 100 yıllık süreçte, Hadrianus ve Antoninus Pius Dönemleri'nde Likya en parlak ve güçlü dönemlerini yaşamıştır. Likya Commodos Dönemi'nde ve sonrasında prokonsüller tarafından idare edilmiştir. M.S. 3. yy'ın başlarında Caracalla'nın öldürülmesi sonrasında Likya'da da karışıklık çıkmış ve İmparatorluğun gücü azalmaya başlamıştır¹¹³. Bu tarihten sonra barış ve imar faaliyetleri ile dolu parlak yılları artık geride kalmıştır. III. Gordianus (M.S. 238-244)

¹⁰⁹ İplikçioğlu, 2016: 60.

¹¹⁰ İplikçioğlu, 2016: 61.

¹¹¹ İplikçioğlu, 2016: 62.

¹¹² İplikçioğlu, 2016: 65.

¹¹³ Jameson, 1965: 35.

Dönemi'nde Likya'da sikke basan ve basmayan kentler bir araya getirilerek birleştirme çabasına girilmiştir¹¹⁴.

M.S. 276- 282 yılları arasında İsaürialılar, Pamphylia kentlerinin yeni düşmanı olarak ortaya çıkmışlardır. İsaürialılar M.S. 278'de Likya ve Pamphylia sınırları içine girmişlerdir. İmparator Probus, bölgedeki tehlikeyi başkaldırıyı ortadan kaldırsa da bu sakinlik uzun sürmemiştir. M.S. 313 yılına kadar bu iki bölge aynı vali tarafından yönetilmektedir. Costantinus Dönemi'nde Likya ve Pamphylia iki eyalet olarak tekrar birbirlerinden ayrılmışlardır¹¹⁵.

Antik Likya Bölge'si üzerine yapılan araştırmaların tarihçesi de aynı siyasi tarihi gibi oldukça eskiye gitmektedir. Bölge özellikle son otuz yıl içinde büyük bir hızla ilerleyerek, Likya'yı Anadolu'nun en çok araştırma yapılan ve veri üretilen bölgelerinden biri haline getirmiştir. Bu araştırmaların temeli ise 250 yıl öncesine dayanmaktadır¹¹⁶. Yapılan bu araştırmalar genellikle bir seyahat, keşif ve ağırlıklı olarak da bölgede antik eser talanına yönelik araştırmalar yapılmıştır. 19.yy. boyunca Avrupa Müzeleri, Anadolu ve de Likya eserleriyle oldukça zenginleşmiştir. Osman Hamdi Bey'in Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin ardından bir koruma dönemi başlamıştır¹¹⁷.

Likya kültürünün ilk keşfi ise bölgeye yapılan bir gezi kapsamında Makri olarak bilinen antik dönemde Telmessos günümüzde ise Fethiye olarak bilinen bölgeyi ziyaret eden Fransız büyükelçisi Kont Choiseul-Gouffier'dir. 1782 yılında yayınlanan "*Voyage Pittoresque de la Grece*" isimli eserinin¹¹⁸ ilk cildin de Telmessos'ta bulunan Likya kaya mezarının çizimleri ve aynı zamanda Patara antik kentini de gösteren bu çizimler Güneybatı Likya'nın ilk haritasını oluşturmaktadır¹¹⁹. Daha sonraki dönemlerde aralarında Albay Leake'in de bulunduğu çok sayıda gezgin bu bölgeyi ziyaret ederek Telmessos ve Patara kentlerinde ki anıtları tasvir etmişler, 1800 yılında ise Avusturyalı v. Hammer-Purgstall, ilk Likya yazıtlarını kopyalamıştır¹²⁰.

1812 yılında, L. Mayer, Ch. R. Cockerell, F. Beaufort ve W. Gell de bu bölgeyi ziyaret edenler arasındadır. Ancak çalışmaları genellikle Likya kıyılarının tasviri üzerine olmuştur.

¹¹⁴ Çevik, 2015: 44.

¹¹⁵ İplikçioğlu, 2016: 67.

¹¹⁶ Zimmermann, 2016: 4.

¹¹⁷ Çevik, 2015: 3.

¹¹⁸ Choiseul-Gouffier, 1899.

¹¹⁹ Zimmermann, 2016: 5.

¹²⁰ Çevik, 2015: 4.

Onları 1836 yılında Ch. Texier izlemiş ve oldukça uzun zaman Patara'da kalmıştır¹²¹. Likya kıyı yerleşimlerinde bulunan anıtların çizimlerini 1848'de "*Descriptions de l'Asie Mineure*" isimli eserinde yayınlamıştır. Likya dilini ve sanatını keşfeden isimlerden biri ise İngiliz araştırmacı Ch. Fellows olmuştur, 1838 yılında başladığı seyahat ile tüm Likya Yarımadasını dolaşmış ve en önemli Likya kentlerinden biri olan Ksanthos'u keşfetmiştir. Ancak Fellows bu kentte bulunan mimari parçaları, içinde Nereidler ya da Harpy gibi önemli mezar anıtlarının heykeltıraşlık eserlerinin olduğu birçok anıt ve üstün nitelikteki heykeltıraşlık eserlerini British Museum'a taşımıştır¹²².

Fellows Ksanthos'ta bulup İngiltere'ye götürdüğü eserlerin en dikkat çekicilerinden olan ve Likya'nın en anıtsal mezarlarından yapılarından Ksanthos'un son kralı Arbinas'a (M.Ö. 390-380) ait tapınak biçimli Harpy Dikme mezar yapısı¹²³, 1838'te Fellows tarafından Londra British Müzesi'ne götürülmüş ve halen ana yurduna döndürülemedi. Ayrıca İngiltere'ye götürülen ve M.Ö. 479'da Slamis Savaşı'nda ölen Kybernis'e ait olduğu düşünülen Harpy Dikme Mezarı¹²⁴, işçiliği teknik özellikleri ve genel görünümü ile sadece Likya'nın değil, tüm Anadolu'nun eşsiz mezar anıtları arasında yer almaktadır.

Likya Yarımadası üzerine yapılan bu araştırmalar bu isimler ile sınırlı kalmamıştır. 1841-1842 yılları arasında Alman bir öğretmen olan J. A. Schönborn, bölgeyi ziyaret etmiş ve Trysa (Gölbaşı) Heroonu'nu keşfetmiştir¹²⁵. O da Ch. Fellows gibi Heroonu Viyana'ya götürmeye çalışmıştır. Schönborn Almanya'ya yazdığı bir mektupta, Fellows ve ekibinin Ksanthos anıtlarını sökmeye ve İngiltere'ye taşımaya başladıklarını, eğer acele etmezlerse Trysa anıtının da İngiltere'ye taşınacağını yazmıştır. Ancak o dönem de Osmanlı Sultan'ından izin alınamadığı için 40 yıl daha ülkesinde kalmıştır. Schönborn, Trysa (Gölbaşı) Heroonu'nu Viyana'ya götürememiştir¹²⁶. Bu mektup ve kaçırılan eşsiz ve muazzam Likya eserleri üzerine yapılan talan yarışını bizlere göstermektedir.

Likya Yarımadası'nda yapılan bu talan yarışının oldukça uzun süre devam etmiştir. 1880'li yıllara gelindiğinde ise bölgeye yapılan yeni keşifler daha çok bölge hakkında bilgiler sağlamak ve Likya medeniyetini araştırmak için birçok akademisyenler bölgeye keşfe

¹²¹ Zimmermann, 2016: 5.

¹²² Zimmermann, 2016: 5-6.

¹²³ Bean 1998, 57; Draycott 2008: 145-153.

¹²⁴ Çevik, 2002: 65; Çevik, 2015: 61.

¹²⁵ Behm, 2010: 2 vd; Ayrıca bkz. Zimmermann, 2016: 6.

¹²⁶ Çevik, 2015: 342.

gelmiştir¹²⁷. Avusturya Bilimler Akademisi tarafından görevlendirilen bu grup O. Benndorf önderliğinde 1881'de Likya'yı ziyaret etmiştir. O. Benndorf ise 1842 yılında Likya'ya gelen Schönborn'un başaramadığı Trysa (Gölbaşı) Heronu'nu dağdan denize yaptığı özel bir yol vasıtasıyla 1882-1883 yılları arasında tüm Heroon'un parçalarını Viyana'ya taşımıştır¹²⁸.

20. yy'a gelindiğinde ise Anadolu coğrafyası üzerine yapılan antikçağ araştırmaları özellikle Ege ve Anadolu'nun batı kıyıları üzerine yoğunlaşmıştır. Dünya savaşları ve bu dönem aralarındaki siyasi olaylar Likya Bölge'si üzerine yapılan araştırmalara engellemiştir. 1950 yılında ise Ksanthos'ta Fransız Misyonu tarafından kazılar başlarken, bu kazıları 1962'de Ch. Le Roy tarafından Letoon'da başlatılan çalışmalar izlemiştir¹²⁹.

Fransız kazılarının bölgede başarılı sonuçlar kaydetmesinin ardından Likya Bölgesi'ne olan rağbet artmış ve birçok bilim insanını bu bölgeye çekmiştir. 1963 yılında M. Melink Elmalı Ovası'ndaki Tunç Çağı yerleşimleri üzerine çalışmaya başlamıştır. 1965 yılında ise J. Brochhardt Kadyanda ve Myra'da yüzey araştırmalarda bulunmuştur. Daha sonra ise Limyra'da kazılara başlamıştır. Bölgede yapılan araştırmalar ve kazılar sonucunda Epigrafi Neumann, Likçe üzerinde, Schlager ise Phaselis'te çalışmalar yapmıştır.

Bayburtluoğlu ise 1971-2011 yılları arasında Arykanda'da yaklaşık 40 yıl kazı yaparken¹³⁰, İngiliz ekipler Oinoanda, Balbura ve Bubon kentlerinde çalışmalar yapmışlardır. Wurster, Likya'yı dolaşarak birçok yerleşimin ilk planlarını ortaya çıkarmış¹³¹, Danimarkalı arkeologlar Kjeldsen ve Zahle, Likya kaya mezarları ve sikkeleri üzerine çalışmışlardır.

Likya Bölgesi'nde yapılan bu çalışmaların ardından 1980'li yıllarda kent araştırma tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Işık başkanlığında 1988 yılında Likya Bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Patara'da kazı çalışmalarına başlanmış, kentte sürdürülen 27 yıllık sistemli kazı çalışmalarının ardından, 2009 yılında İşkan başkanlığında kazı çalışmalarına başlanmış ve bu çalışmalar günümüze değin devam ettirilmiştir. Yine 1980'li yıllarda bölgede başlayan araştırma faaliyetlerine, 1989 yılında Kolb'de Kyaneai'de yüzey araştırmaları yapılarak katılmıştır¹³². Orta Likya Bölgesi'nde Zimmermann yüzey araştırmaları

¹²⁷ Zimmermann, 2016: 6.

¹²⁸ Çevik, 2015: 343.

¹²⁹ Le Roy, 1995: 303-323.

¹³⁰ Zimmermann, 2016: 7-8.

¹³¹ Zimmermann, 2016: 8.

¹³² Zimmermann, 2016: 8.

yaparken¹³³, Çevik Rhodiapolis, Myra ve Arykanda ve Andriake gibi Doğu Likya’da yüzey araştırması ve kazı çalışmalarında bulunmuştur. Marksteiner Likya kale mimarisi üzerine çalışmalar yapmış ve Limya ve çevre yerleşimleri üzerine araştırmalar ve kazılar yürütmüştür¹³⁴. Günümüzde ise Ksanthos çalışmaları Varkıvanç, Tlos çalışmaları ise Korkut, Letoon kazıları Korkmaz, Olympos Uçkan, Kibyra kazıları ise Özüdoğru başkanlıklarında sürdürülmektedir¹³⁵.

1.3. Bey Dağları ve Kırsalı

Batı Torosların bir parçaları olan Bey Dağları ve Akdağlar Likya’nın büyük bir bölümünü biçimlendiren bir dağ sırası olarak Bölge coğrafyası ve jeomorfolojik yapısında tarih boyunca önemli rol oynamıştır¹³⁶. Özellikle Bey Dağları Antalya’nın, batı sahili boyunca uzanan sıra dağları olup, geniş bir coğrafyaya yayılmakta¹³⁷ ve kendi içinde beş bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan ilki olan Tahtalı Dağları (Teke Torosları), Tahtalı Dağ’dan (2366 m.) başlayıp Bahçealtı Vadisine uzanır. Teke Dağı (2155 m.), Dazkır Tepesi (2014 m.), Kavak Dağı (1448 m.) Deliklidağ (1654 m.), Çamdağ (1350 m.), Sarıçınar Dağı (1181 m.), İnceeriş Dağı (1630 m.) ve Çalbalı Dağı (1651 m.) dır¹³⁸ (Harita 3).

Saklıkent’in de içlerinde bulunduğu Bakırlı Dağı’nın en yüksek tepeleri Tunç Dağı (2651 m.), Saklıdoruk (2503 m.), Alabelen (2422 m.) ve Karadağ’dır (1980 m.). Antalya’ya yakın hemen üst kısmında bulunan Feslikan, Sakarpınar, Şekerevler ve Karçukuru gibi yaylalar bu yüksek dağ oluşumu üzerinde konumlanmaktadırlar. Bakırlı Dağ’ın kuzeyinde bulunan Pozan Dağı (2774 m.) ise Bey Dağları ile Bakırlı Dağını birbirinden ayırmaktadır. Alakır Vadisi, Tahtalı Dağları ile merkezi Bey Dağları’nı birbirinden ayırmaktadır. Batı ve Güneybatı Anadolu’nun ve Bey Dağları’nın en yüksek zirvesi ise Kızlar Sivrisi (3070 m.)’dir¹³⁹.

Elmalı-Finike karayoluyla ayrılan kısımda ise Güneybatı Bey Dağları başlamaktadır. Bu alanda binlerce yıllık sedir ve ardıç ağaçları bulunmaktadır. Çıglıkara Yaylası, Dokuz Göller Yaylası bu dağ sırası içindedir. Batıda Kragos (Akdağlar), doğuda Masikytos (Bey Dağları) kuzey-güney doğrultusunda tüm yarımadanın doğal karakterini belirlemekte, kültürel

¹³³ Çevik, 2015: 13.

¹³⁴ Zimmermann, 2016: 8.

¹³⁵ Çevik, 2015: 15.

¹³⁶ Çevik, 2015: 20.

¹³⁷ Özdilek, 2014: 305.

¹³⁸ Çevik, 2015: 20.

¹³⁹ Çevik, 2015: 20.

ve siyasi anlamda bölgeyi biçimlendirmektedir. Bu dağlar arasında akan akarsular ise tüm tarih boyunca vadilere ulaşarak insanlara bereketli bir yaşam olanağı sunmaktadır¹⁴⁰.

Bey Dağları, arkeolojik sınırları içinde Kıyı da Pamphilya Ova'sı, Kuzeyde, Pisidia dağlık kentleri yer alır ve bu alanlar yaşattığı kültürel mirası ile bugün oldukça zengin arkeolojik, epigrafik, tarihsel veriler barındırır. Yapılan araştırma ve çalışmalar Bey Dağları yerleşimleri içinde birçok kent kalıntıları bulunduğunu ortaya koymakta, irili ufaklı bu kentler bölge kültürü, siyasi ve dini açısından oldukça önemli rol oynamaktadır. Bu yerleşimler içinde kırsaldaki asayiş kontrol etmek için kurulan askeri garnizonlar olduğu gibi, tarım ile geçinenlerin uğraşlarına uygun, zeytin, yağ ve şarap üretiminin yapıldığı çiftlik yerleşimleri de bulunmaktadır¹⁴¹. Bu alanda değişik dönemlerde yapılan araştırmalar, buralarda kule, sur, askeri ve dini yapı, tarım terasları ile çiftlik beylerine ait evlerin varlığını ortaya koymuştur. Bu türdeki kalıntıların çoğu mevcut veriler ışığında Hellenistik Dönem'e tarihlenmekte, ancak kırsaldaki dini yapıların daha çok Roma İmparatorluk Dönemine tarihlendiğini görülmektedir.

Bey Dağları'nda yapılan ilk araştırmalar, Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından, Prof. Dr. Nevzat Çevik başkanlığında başlatılmıştır. "Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları" olarak adlandırılan bu çalışmalar¹⁴², "Bey Dağları Yüzey Araştırması"¹⁴³ adıyla günümüze kadar devam ettirilmiştir. Kültür Bakanlığı ve Akdeniz Üniversitesi adına yapılan ve Akmed tarafından desteklenen bu araştırmalar, Prof. Dr. Nevzat Çevik başkanlığında, Prof. Dr. İsa Kızıgut, Süleyman Bulut, B. Özdilek tarafından sürdürülmüş ayrıca çalışmalara İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Eda Akyürek, A. Kızılkayak ve Bordeaux Üniversitesi'nden Prof. Dr. I.P. Pedarros, O. Henry ve Mannheim Üniversitesi'nden Prof. Dr. Max Kunze, Prof. Dr. S. Bruer gibi isimler bilim insanları katılarak çok yönlü biçimde devam ettirilmiştir. Prof. Dr. B. İplikçioğlu ve Prof. Dr. V. Çelgin gibi isimler de bölge ile ilgili araştırma ve yayın yapan bilim insanları arasında yer almıştır¹⁴⁴. Bugün bu bölgede halen özellikle Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerine ait saklı keşifleri bizlere sunacak araştırmalara devam edilmektedir¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Çevik, 2015: 21.

¹⁴¹ Bulut, 2005: 191-210; Özdilek, 2014: 305.

¹⁴² Çevik, Kızıgut, Aktaş, 1998: 401-423. Bk. Çevik, Kızıgut, Aktaş, 1999: 321-329.

¹⁴³ Çevik, Bulut, Kızıgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, 2006: 99-106. Bk. Çevik, Bulut, Kızıgut, Akyürek, Kunze, 2007.

¹⁴⁴ İplikçioğlu, 2003: 71-75, 2006: 325-331, 2016: 60-68.

¹⁴⁵ Akyürek, 2006: 151-155.

Bey Dağları kırsalı, arkeolojik açısından oldukça bakir bir alan olmasından dolayı, bölge tarihinin ve kültürel geçmişinin belirlenmesinde bu alanda bulunan yazıt ve epigrafik veriler büyük önem taşımaktadır. Bey Dağarında yapılan yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılan yerleşim merkezleri arasında Trebenna, Kitanaura, Neapolis, Kelbessos gibi orta büyüklükte kentler¹⁴⁶, Typallia, Onobara, İn Önü, Lykai, Kossara ve Mnnara gibi küçük yerleşimler, Hurma, Badırık ve Belen gibi askeri garnizonlar, Hisar Çandır ve Kessener gibi köyler ve savunmalı ya da savunmasız çiftlikler ile bu çiftliklere ait yapılar, şarap, zeytin yağı işlikleri ve tarım terasları bulunmaktadır¹⁴⁷ (Harita 4).

Oldukça zengin arkeolojik verilere sahip olan Bey Dağları'nda bugün için halen araştırmalar devam etmekte, dolayısıyla bölge tarihine ışık tutacak yeni verilere ulaşılmaktadır. Hellenistik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar tarihlenen bu yerleşimlerin, yoğunluğu, tipolojisi, yol ağı, şehirciliği, sanatı, mimarisi, dinsel inançları, mezar mimarisi, ölü gömme gelenekleri, sosyal-ekonomik yapısı, kültürel kimliği ve kendi içindeki ilişkileri yapılan araştırmaların temel niteliğini oluşturmakta, elde edilen her yeni bir buluş yayın ve değerlendirmelerle bilim dünyasına tanıtılmaktadır¹⁴⁸.

Bey Dağları üzerinde bulunan arkeoloji kalıntı ve mimari yapılar arasında Çağlarca Gözetleme Kulesi, Geyikbayırı yerleşimi (kaya mezarları, yapı ve işlikler), Elmin Çiftliği, Asar Tarlası çiftlikleri, Asar Vadisi boyunca prehistorik yerleşimler, mağaralar; Hisarçandır, Kalebaşı (Ortaçağ Kalesi), Gedeller (Onobara), Dipsiz (Yerleşim, kilise, nekropol) Hacısekililer, Gasetin İni (Çiftlik, işlik), Gökdere Ören (Çiftlik, köprü, işlik ve geleneksel arı konağı), Kızılcapınar, Kocaköy (İçlikler, lahitler, çiftlikler), Yalnız Mezar (Çiftlik, işlik ve lahit), Hurma (Çiftlikler, işlikler, teraslar, kale), Yarbaşı Çandır-Typallia (yerleşim), Doyran Özü, Gökseki, Şehitbeleni, Moryer, Sinan Değirmeni, Çarıklıpınar, Badırık Tepe garnizonu, Kessener komu¹⁴⁹, Tahtalı Dağ eteklerinde bulunan Kirsecik Mevkii'ndeki kalıntılar, çiftlik yerleşimleri, Ortaçağ Kalesi gibi yerler bulunmaktadır. Ayrıca bölgede Çağlarca Böcek Evi'nde olduğu gibi sunduğu kültürel zenginlikler nedeniyle etnografik araştırmalar da yürütülmektedir¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Çevik, 1995: 40-62.

¹⁴⁷ Çevik, 2007b: 20.

¹⁴⁸ Çevik, 2007b: 20.

¹⁴⁹ Çevik, 2007b: 20.

¹⁵⁰ Kızılgut, 2017: 202.

Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalarda belirlenen bu küçük yerleşimlerde genellikle çiftlik unsurları ve askeri amaçlı yapıların daha ön plana çıktığı görülmektedir¹⁵¹ (Harita 5). Belirlenen çiftliklerde ise işlik kalıntıları, tarım terasları, çiftlik evleri ve mezarlar bulunmakta, özellikle askeri amaçlı olanlarda gözetleme ve korumaya yönelik unsurlar ön plana çıkmaktadır. Askeri amaçlı yapıların bazen bir kule, bazen de kapsamlı bir garnizon biçiminde organize edildiği görülmektedir. Alandaki tüm yerleşim ve kalıntıların birbirlerine yollarla bağlı olduğu görülse de, bugün için tüm yol ağını tespit edebilmek mümkün görülmemektedir. Tüm bu çalışmalar kapsamında ve eldeki mevcut veriler ışığında Bey Dağları'nda tespit edilen kalıntıların çoğunun Roma ve Bizans Dönemlerine tarihlendiği anlaşılmaktadır. Ancak bu geniş coğrafi alanın Prehistorik Dönemden, Osmanlı Dönemi'ne kadar uzun bir tarihi geçmişi barındırdığına işaret eden bir kültürel mirası kapsadığı da yapılan çalışmalarla belgelenmektedir.

¹⁵¹ Çevik, 2007b: 20-21.

2. BÖLÜM

2. ANTİK DÖNEM KUTSAL ALAN KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Antik Dönem’de bir tanrı ya da tanrılar kümesine ayrılmış olan tapınak, sunak, gömüt gibi adlandırılan alanların ve toprak parçalarının kutsal alan ya da mekan olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Hellen kutsal alanları ile bağlantılı günümüze ulaşan bilgiler çoğunlukla tapınak envanter kayıtlarına, antik yazarların verdiği bilgilere ve arkeolojik buluntu ya da materyaller üzerindeki tasvirlerle dayanmaktadır¹⁵². Arkeolojik buluntular arasında özellikle kazılarda ele geçen mimari elemanlar, kült heykeli gibi heykeltıraşlık eserleri ile terrakotta figürinler, adak buluntuları, sikke, sunak ve bağış eşyaları ön plana çıkmaktadır.

Antik dünyada kutsal alanın sınırlarını belirleyen alanlar “*temenos*” ya da “*peribolos*” denilen bir duvarla çevrilmekte, ya da bu tür dinsel yapıların sınırları ayırt edilecek biçimde kuşatılabilmektedir. Antik kutsal alanlarla bağlantılı yaygın kullanılan *temenos* kelimesi Saltuk tarafından, “*etrafı peribolos denilen duvarla çevrilmiş, bir ya da daha fazla dinsel yapıları, stoaları, thesaurosuları, sunakları, adak sütunları ve kutsal ağaç ya da konuları içine alan kutsal alanlardır*” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁵³.

Kutsal alanlardaki ana mekanlara eklenebilecek yapılar arasında propylon gibi kutsal alana girişi sağlayan anıtsal kapılar ya da stoa, tiyatro, stadion ve andron gibi tapınaklarla bağlantılı yapılar bulunmaktadır. Geçmiş dönem insanların kutsal alanlarını kent içine inşa etmesi fikrinin altında ise tanrı ve tanrıçalarına yakın olma, onlar tarafından gözlenme, korunma ve kollanma hissini yaşama isteği yatıyor olmalıdır. İnsanoğlu için çağlar boyunca kutsal alanlar, tanrı ya da tanrıçanın güveni kazanma, ona karşı sunu, ritüel gibi dini ve ilahi görevlerini yapma, saygı ve bağlılığını gösterme aracı olarak görülmektedir¹⁵⁴. Bu düşünce bağlamında ilk çağlardan itibaren insanlar birçok merkezde, tapınak gibi tanrı evlerinin yakınlarına, kutsal sunak ya da kutsal alanlara ekleme yapılar yaparak dini inançlarını yerine getirebilecekleri kutsal alanlar oluşturulmaktadır. Özellikle de bunlar arasında tanrı ve tanrıçalara adanmış tapınak ve kült faaliyetlerini gerçekleştirildiği sunaklar ön plana çıkmaktadır¹⁵⁵.

¹⁵² Gür, 2016: 61.

¹⁵³ Saltuk, 1993: 176.

¹⁵⁴ Wycherley, 1993: 79.

¹⁵⁵ Nilson, 1969: 115.

Kutsal alanların oluşturulduğu yerler konusunda da farklı dönemlerde farklı tercihlerin olduğu görülmektedir. Örneğin önceleri kutsal alanlar yükseklerle ulaşımı nispeten daha zor kent dışlarına ya da dağlık alanlara yapılırken, sonraları özellikle de Hellenistik Dönemdeki kentleşme süreci ile birlikte, biraz da teknik ve mimarinin gelişimi ile birlikte ulaşımı daha kolay alanlara yoğunlukla da toplumsal hayatın çok canlı olduğu yaşam merkezlerine inşa edilmeye başlanılmıştır. Yine Hellenistik Dönem’le birlikte kutsal alanların etrafının kamusal yapılarla çevrildiği görülmektedir¹⁵⁶. Konumlandırılması her nasıl olursa olsun kutsal alanların insanlık tarihi boyunca kent coğrafyası içinde büyük öneme sahip olduğu ve neredeyse insanlığa ait ilk kamu alanı olarak karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bölge farkı gözetmeksizin tüm Antik Dönem boyunca inanç sistemine paralel olarak ortaya çıktığı, bir toprak parçası, ağaç ya da su kaynağı gibi basit bir alandan, mimari teknolojinin seyrine göre çok komplike hale gelmiş bir mekana kadar çeşitlilik gösterebilmektedir¹⁵⁷.

Tüm bu bigiler ve sosyo kültürel yaklaşımlar kapsamında kutsal alanları sadece dini amaçlı tapınım alanları olarak değerlendirmek yanında, devletin ve toplumun ihtiyacını karşılayan insanları birbirine yakınlaştıran, ortak bir geçmiş ya da geleceğe bağlayan, insan doğası için bir zaruriyet olan sosyal ve dini ritüellerin gerçekleştirilmesini sağlayan, insanlar arasındaki bağları güçlendiren önemli mekanlar olarak tanımlamak doğru olacaktır¹⁵⁸. Ayrıca kutsal alanlar, kentin tüm işlerinin idare edildiği, kent devleti tarafından yönetilen, hem karadan, hem denizden ulaşımı sağlanabilen yapılar olarak değerlendirilebilmektedir¹⁵⁹.

Yukarıda da özet biçimde bahsedildiği gibi, bugüne kadar kutsal alanların kent üzerinde nereye konumlandırıldığına dair birçok araştırma yapılmış, bu araştırmalarda kutsal alanın konumu ile kent mimarisinin gelişimi arasında bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar, M.Ö. 750’lerden itibaren kutsal alanların sayısında artış olduğunu ve kent içinde nereye konumlanacağına dair planlamanın kentleşme, toplumsallaşma duygusu ile bağlantılı daha planlı hale geldiğini göstermiştir¹⁶⁰.

Antik kaynaklar yeni bir kent kurmanın ve kent içi mekanların düzenlenmesi konusunda bilgi vermiştir. Örneğin Homeros yeni bir kent kuran Nausithoos’un yaptıklarını;

¹⁵⁶ Eren, 2015: 222.

¹⁵⁷ Eren, 2015: 223.

¹⁵⁸ Gür, 2016: 65.

¹⁵⁹ Konak, 2003: 11.

¹⁶⁰ Mazarakis, 1988: 105.

“Dört yandan surla çevirmişti kenti, evler kurmuş, tapınaklar yaptırmıştır tanrılara, tek mil toprakları dağıtmıştı” şeklinde anlatmıştır¹⁶¹.

Görüldüğü gibi kentlerin oluşumunda surların yapılması, konutların planlanması, arazinin paylaşılması ve tanrılara ayrılan toprakların belirlenmesi gibi konular öncelikli sıralamayı oluşturmuştur. Buna bağlı olarak kutsal alanlar da kent içinde yeri ayrılan ve belirlenen en eski kamusal yapılar olarak gelişimini ve varlığını devam ettirmiştir¹⁶².

Kutsal alanlar ile ilgili araştırmada en çok başvurulacak kaynaklar ise genellikle antik dönem yazarlarının verdiği bilgiler olmuştur. Örneğin Platon (M.Ö. 427-347), Yasalar (*Nomoi*) adlı eserinde Klasik Dönem kent planlamasında, ideal bir kentin nasıl oluşturulduğuna, kutsal alanın nereye konumlanacağına dair bilgi vermiş ve ideal kenti:

“kent için bütün öteki elverişli koşullara sahip olan bir yer seçildikten sonra, kenti ülkenin olabildiğince ortasına kurmaktır... Sonrada başta Hestia, Zeus ve Athena tapınakları olmak üzere, kutsal yerler belirlenip, buraya ‘akropolis’ adı verilerek çevresi çevrildikten sonra, buradan hareketle tüm ülkeyi ve kenti on iki parçaya bölmelidir”¹⁶³ şeklinde tanımlamıştır.

Antik kaynaklarda kent içi kutsal alanların konumlarından bahsedilirken, bu alanın kentin her bölgesinden görüleceği, kutsal alanın saflığı ve özelliğinin korunması açısından ise *temenos*’un yüksekte konumlanması gerektiği şu dizlerle anlatılmaktadır:

“Tapınak ve altarlar için en uygun olan; ancak halkın ulaşmasının zor olduğu yerdir; bu sayede dua eden insanlar hem orayı görmekten keyif duyarlar, hem de oraya yaklaşmak saflık duygusu verir”¹⁶⁴. “Tapınakları çarşı alanıyla tüm kentin çevresinde, güvenlik ve temizlik amacıyla yüksek alanlara çepeçevre kurmak gerekiyor”¹⁶⁵. “Halka ait tapınma mekanları şehirle uyumlu olmalıdır; ancak bunun istinası kanunun veya Delphoi kehanet ocağının uzakta ve ayrı durmalarını söylemesidir. Kutsal alan, şehrin mahallerini kumanda edebilmesi için yüksekte yer almalıdır”¹⁶⁶.

¹⁶¹ Hom. *Od.* VI. 7-10.

¹⁶² Eren, 2015: 223.

¹⁶³ Plat, *leg.* 745b-c.

¹⁶⁴ Ksen, *mem.* III. 8. 10.

¹⁶⁵ Plat, *leg.* 778c.

¹⁶⁶ Aristot, *pol.* 1331b.

Antik yazarlara ait bir çok metinde anlatıldığı gibi Klasik Dönemde, kent içindeki kutsal alanların çoğu kentin en yüksek yerleşim alanı olan akropollerde ilişkilendirilmiştir. Zirveye doğru yaklaşan bu konum, insanoğluna tanrıya daha yakın olduğu, tanrı tarafından gözetildiği ve korunduğu hissini vermiştir¹⁶⁷. Ayrıca akropolün sağladığı korunaklı yapı ve savunma kolaylığı kutsal alanların güvenliğini daha kolay hale getirmiştir. Bununla birlikte kutsal alanların oluşturulmasında kentlerin coğrafi ve topografik yapısının, iklim koşulların, doğal ve tabii zenginliklerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin deniz kıyısında yer alan kentler, genellikle liman yakınlarında kutsal alanlar inşa etmekte, limanda yer alan bu kutsal alanlar prestijden, zengin süslemelerden uzak, sade görünümlü, toplumun ileri gelenleri ve yöneticilerinden çok, kadınlara ve denizcilere hitap eden kutsal alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁸.

Yerleşim dışında bulunan kutsal alanlar ise genellikle kent dışında kırsalda bulunan, ancak kentin egemenlik alanı içinde olan ve kent devleti tarafından yönetilen yerler olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁹. Yerleşim dışı ya da içi kutsal alanların seçiminde en belirleyici faktörlerden birinin ata kültü olduğu görülmektedir. İnsanlar tanrı veya tanrıçalarla, doğa üstü güçlerle temasa geçmede, mağara, su kaynağı, kayalık ya da anıt ağaç gibi ilahi duyguların daha yoğun hissedildiği yerleri ve dikkat çekici noktaları seçmektedir¹⁷⁰. Örneğin Sura Apollon kutsal alanı ve Letoon'daki Apollon kutsal alanlarında bir kaynak suyu ile bağlantı bulunmaktadır¹⁷¹. Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Likya Bölgesi'nde de burun veya denize yakın yerlerde kurulmuş çok sayıda kutsal alan bulunmakta, böylece denizden ve karadan daha çok sayıda insana ulaşım imkanı sağlanmaktadır. Örneğin yine Sura'daki Apollon kehanet merkezinde ile Letoon kutsal alanında, bir su kaynağı etrafında ve deniz kenarında kutsal bir yol bulunmaktadır¹⁷². Bu tür örneklerde kent dışındaki bu kutsal alanlar, şehrin egemenlik alanındaki tüm nüfus için, ulusal milli bir anıt ya da yöresel bir kült merkezi olarak değerlendirilmektedir. Kent ile kutsal alan arasındaki ulaşım bağlantısı ise aynı Didyma-Milet arasında olduğu gibi kutsal bir yolla sağlanmakta, bu alanlarda yılın belirli zamanlarında şenlik ve festivaller düzenlenerek kutlamalar yapılmaktadır¹⁷³.

¹⁶⁷ Eren, 2015: 224.

¹⁶⁸ Eren, 2015: 225.

¹⁶⁹ Konak, 2003: 12.

¹⁷⁰ Eren, 2015: 225.

¹⁷¹ Çevik-Öztürk, 2011: 90-97.

¹⁷² Çevik, 2015: 394 vd

¹⁷³ Konak, 2003: 10

Yerleşim dışı kutsal alanlar, tapınım kült aktivitelerinin yanı sıra, coğrafi konumları nedeniyle savaş ve saldırı gibi acil ya da tehlike durumlarında sığınacak mekanlar olarak da kullanılmaktadır¹⁷⁴. Ayrıca kutsal alanlar doğaüstü güçlerle temasa geçilmesini sağlayan mekanlar olarak her dönemde önemlerini korumaktadır. Bu tür mekanlarının konumlarının belirlenmesinde ise özellikle uhrevi işaretler, tanrı veya tanrıçanın kimliğini yansıtacak ya da onlarla ilişkilendirilecek işaretler aranmakta, böylelikle onlarla iletişime geçmenin daha kolay olacağına inanılmaktadır¹⁷⁵.

Antik kaynaklardan Sophokles'in Oidipus Kolonos tragedyasının açılış sahnesinde yorgun Oedipusa oturacak bir yer ararken kızı Antigone defne ağaçları, zeytinler ve üzümlerle dolu, içerisinde bülbüllerin şakıdığı kutsal bir alanda durup dinlenmelerini teklif etmektedir:

“.....bulunduğumuz yer eminim ki mukaddes bir yer, çünkü her tarafta defneler, zeytin ağaçları, üzüm kütükleri var; içeride yaprak altında da binlerce bülbül şakıyor. Şuraya şu sert taşın üstüne otur da vücudun bir dinlensin”¹⁷⁶.

Bu anlatımlardan da anlaşıldığı gibi yerin ruhu ve bunu simgeleyen coğrafi farklılıklar, insan zihninde kutsallığa yönelişi sağlayan düşünceler oluşturabilmektedir¹⁷⁷. Yer tespitinden sonra ise insanlar tarafından konumları ve sınırları belirli işaretlerle şekillendirilmekte ve düzenlemelere tabi tutulmaktadır. Kutsal alan seçiminde fiziksel coğrafyanın dışında, beşeri coğrafyanın da önemli olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁸.

Dolayısıyla kutsal alanların belirlenmesinde ana etken olarak görünürlük, sembolik içerik, tanrı ya da tanrıçanın kültü ile ilişkilendirme, doğaüstü özellikler gösterme, önceki veya mevcut bir kutsal alanla bağlantı ya da kutsal bir toprağın devamı görülme gibi etkenler rol oynamaktadır. Yine kutsal alanların belirlenmesinde savaş ve tarihsel olaylar da ilişki kurulabilmekte¹⁷⁹, savaşlarda, kent dışı kutsal alanlar sığınak olarak kullanılmaktadır. Erken dönemlerde sadece bir taş, ağaç bir niş, bir sunak gibi basit işaretlerle kutsal olarak benimsenirken, sonraları bu tür alanlar çok sayıda nüfusa hitap eden komplike mekanlara dönüştürülebilmektedir¹⁸⁰. Konuyla ilgili tüm çalışma ve gözlemler, kutsal alan

¹⁷⁴ Konak, 2003: 11.

¹⁷⁵ Eren, 2015: 225.

¹⁷⁶ Soph. Oid. K. IX - XX.

¹⁷⁷ Eren, 2015: 226.

¹⁷⁸ Geertz, 1993: 165.

¹⁷⁹ Konak, 2003: 15.

¹⁸⁰ Guettel-Cole, 2004: 7-8.

oluşturulmasında ata kutsal alanına ve kültüne sahip çıkıldığını, zorunlu olmadıkça kutsal toprağın değiştirilmediğini ya da taşınmadığını göstermektedir¹⁸¹.

Anadolu'da belirlenmiş en önemli kutsal alanlar; Troia, Ephesos, Klaros¹⁸², Letoon¹⁸³, Didyma¹⁸⁴, Labranda¹⁸⁵ ile son dönemlerin en önemli arkeolojik keşiflerinden ve Anadolu'nun bilinen en eski kutsal alanlardan biri olan Şanlı Urfa Göbekli Tepe'de karşımıza çıkmaktadır. T biçimindeki dikmeler üzerinde kazıma ve kabartma şeklinde yapılmış hayvan tasvirleri ile insanlığa ait ilk kutsal mekan olarak nitelendirilen bu alanda günümüzde önemli çalışmalar yapılmaktadır¹⁸⁶.

Anadolu'daki kutsal alanlara Aydın Beşparmak Dağlarında Bafa Gölü kenarında Latmos'da karşımıza çıkan kaya resimleri¹⁸⁷ ile Hattuş'ın 2 km kuzeydoğusunda doğal kayalıklar arasına yapılmış Hitit Uygarlığına ait Yazılıkaya¹⁸⁸, erken dönem açık hava tapınak ve kutsal alanları güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu tür alanlarda genellikle kutsal alana girişi sağlayan anıtsal bir kapı ve sunu için bir tapınım alanı bulunmaktadır. Bir tapınak cephesi gibi düzenlenen Frig Kaya Anıtları ise kaya yüzeyine işlenen simgesel betimlemelerle kutsal mekan vurgusunu en güzel şekilde ifade etmektedir. Bu tür alanların önünde bazen aynı Yazılıkaya'da Açık hava tapınağının önünde olduğu gibi dinsel tören için özel bir yol da ayrılmaktadır.

¹⁸¹ Gür, 2016: 67.

¹⁸² Konak, 2003, 10.

¹⁸³ Atik-Korkmaz, 2016: 186.

¹⁸⁴ Ogan, 1951: 61.

¹⁸⁵ Hellström, 2007: 57.

¹⁸⁶ Kurt, 2017: 1100.

¹⁸⁷ Peschlow-Bindokat, 2006: 61-65.

¹⁸⁸ Darga, 1992: 163.

3. BÖLÜM

3. LİKYA'DA KENT DIŞI KUTSAL ALANLAR

3.1. Sura (Surezi) Yerleşimi

Antalya ili, Demre ilçesinin batısında Myra Antik Kenti'ne 4 km uzaklıktadır¹⁸⁹. Andriake Limanının 3 km. kuzeyinde yer alan yerleşim günümüzdeki Demre Kaş karayolu ile bağlantılıdır. Günümüzde mevcut kalıntılar arasında mezar yapıları, akropolis ve sur kalıntıları bulunmaktadır¹⁹⁰. Apollon kült merkezi olması en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Lev. 1 Res. 1).

Sura kutsal alanı Myra teritoryumu içinde yer almakta, Andriake Myra'nın liman kenti olduğu gibi Sura'da Myra'nın kutsal alanı olarak bilinmektedir. Sura isminin değişmeksizin günümüze kadar devam ettiği resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. Sura kutsal kaynağı ise meander yaparak 1.5 km. uzaklıktaki Andriake Limanı'na dökülmektedir¹⁹¹. Sura kutsal alanın adının Zgusta, kaya mezarı yazıtına dayanarak Likçe'deki erken yerel adının "Surezi" olduğu belirlenmiştir¹⁹². Eski doğuda bu kelime duvar anlamını taşımakta, belki de günümüzdeki sur kelimesinin buradan gelmekte, Yunanca kaynaklarda ise "*Soura*" olarak anılmaktadır.

Sura kutsal alanında şuana kadar sistemli bir kazı çalışması yapılmasa da¹⁹³, kentte yapılmış yüzey araştırmaları bulunmaktadır¹⁹⁴. Örneğin J. Borchhardt 1964-1968 yılları arasında bölgede geniş çaplı bir araştırma yapmış, 1975 yılında Myra kenti ve çevresi hakkındaki araştırmalarını kitap haline getirmiştir¹⁹⁵. 2004 ve 2008 de ise Th. Marksteiner ise, Andriake'de yüzey araştırmaları yapmıştır¹⁹⁶.

3.1.1. Apollon Surlus Tapınağı

Günümüzden 2. bin yıl önce Likya'nın önemli kentlerinden biri olan Myra'da yaşayan insanlar gelecekte ne yaşayacaklarının cevabını Apollon'un kehanet merkezinde aramışlardır.

¹⁸⁹ Çevik, 2015: 394.

¹⁹⁰ Marsteiner, 2010: 161.

¹⁹¹ Çevik, 2015: 392.

¹⁹² Çevik, 2015: 393.

¹⁹³ Çevik, 2015: 394.

¹⁹⁴ Çevik, 2015: 394.

¹⁹⁵ Borchhardt 1975, 1vdd.

¹⁹⁶ Marksteiner, 2006b: 71-74, 2007a: 98-101.

Bir zamanlar denizin kenarında, şimdi ise bataklık alanında bulunan ve denizden 1,5 km. uzaklıktaki Myra'nın en önemli kutsal alanı Letoon'da olduğu gibi tanrı Apollon'a adanmış bir tapındır¹⁹⁷. Kutsal alandaki en önemli yapı olan ve akropolün batısında yer alan Apollon'a adanmış Dor düzenli Apollon Surius Tapınağı¹⁹⁸, bugüne kadar büyük ölçüde korunmuş olmakla birlikte, yapının stylobatını günümüzde bataklığın taban suyunun tehditi altındadır. Tapınağın doğu tarafındaki kutsal su kaynağı ve ön biliciliğin gerçekleştirildiği kutsal su havuzunu besleyip dolduran su kaynağı ise bugün halen canlıdır¹⁹⁹.

Tapınak bir kehanet merkezinin ana yapısı olması nedeniyle belli kült kuralları çerçevesinde akropolün batısında, kuzey-güney yönlü konumlanmış ve cephesi güneye çevrilmiştir. 1.24 m. yüksekliğinde bir podyum üzerine inşa edilen yapının sadece ön cephesinde 10 basamaklı bir krepis bulunmakta ve yapı klasik dor düzenindeki diğer tapınlardan ayrılmaktadır²⁰⁰. 13.70 x 7.20 m. ölçülerinde olan tapınağın pronaos'u önünde 4 sütün bulunmakta ve prostylos planlı bir yapı görülmektedir²⁰¹ (Lev. 1 Res. 2).

Tapınağın pronaos 3. 20 x 5. 50 m. cellası ise yaklaşık 5.50 x 8.00 m. ölçülerinde olup, dor düzenine özgü dar bir pronaosu ve derin bir cellası bulunmaktadır. Cellanın arka duvarı üzerinde triglif-metop kuşağı görülmekte, yan duvarları ise antelere doğru açılmaktadır²⁰². Kutsal alanda yapılan araştırmalarda yapıyla ilişkili olduğu düşünülen az sayıda süslemeli mimari parça arasında architrav blokları, 20 yivli sütun tamburları ve triglif-metop blokları bulunmakta, bu parçalar yapının cephe düzenini tanımlaması açısından önem taşımaktadır²⁰³.

Tapınağın iç duvarlarında kutsal alanı ziyaret edenlerin ve tapınağa bağışta bulunanların listesi yer almaktadır. Ayrıca ele geçen bu yazıtlardan ziyaretçilerin tanrıdan kehanet için istekte bulundukları, tanrının kendilerini unutmaması ve gözetmesi için dilek yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu bağışların ve kehanetlerin sunulduğu tanrı olarak Apollon yerine burada Anadolu'nun atlı binici tanrısı *Sozon*'a ve Zeus *Atabyrius*'a atıfta bulunmaktadır. Bu bilgi tapınakta bulunan farklı yazıtlarla da doğrulanmaktadır. Tanrı "*Sozon*" hatırlayabilir ya da hatırlatabilir sıfatıyla tapınım görmektedir²⁰⁴ (Lev. 2, Res. 3).

¹⁹⁷ Çevik, 2015: 396.

¹⁹⁸ Bean, 1976: 47.

¹⁹⁹ Çevik, 2015: 396.

²⁰⁰ Akkurnaz, 2007: 77.

²⁰¹ Nolle, 2006: 516.

²⁰² Brandt-Kolb, 2005: 112.

²⁰³ Borchhardt, 1975: 80.

²⁰⁴ Nolle, 2006: 517.

Bilindiği üzere yazıtlarda bolca adı geçen *Sozon*, Yunanca'da kurtarıcı anlamına gelmekte ve *Sozon'un* Anadolu kökenli bir 'Güneş Tanrısı' olduğu kabul edilmektedir. Her şeyi gören ve duyan Anadolu Güneş Tanrıları, Hristiyanlıkta olduğu gibi, doğruluğun koruyucusu olarak tapınım görmüşlerdir²⁰⁵. Sura Apollon Tapınağı'ndaki yazıtta belirtildiği gibi *Sozon'un* insanları her yerde duyan ve gören bir tanrı olduğuna inanılmaktadır. Her şeyi duyan sıfatını taşıyan *Sozon*, insanları zor durumundan kurtaran bir tanrı olarak kült açısından kendine geniş bir coğrafyada yer bulmuştur²⁰⁶.

Tapınakta bulunan başka bir yazıtta, kehanet danışan iki kişiye Sura Apollon'u tarafından güzel bir kehanet sunulduğu, kendilerinin koruduğu ve merhamet gösterildiği, kehanet alan bu insanların tanrının hatırasına bağlı kalma isteklerini tapınağın duvarlarına kazıdıkları belirtilmektedir²⁰⁷. Sura Apollon Surius Tapınağı'nın duvarlarında bulunan diğer yazıt ve çizimler G.E. Bean tarafından 1960'da çalışma kapsamına alınmış²⁰⁸ ve bu keşiflerin sonuçları yayınlamıştır²⁰⁹.

Apollon Surius Tapınağı'nın duvarında, hakkında hiçbir şey bilinmeyen "*İason*" yazılı bir yazıt bulunmuştur. Ancak bu yazıtların içinde tanındık bir isme rastlanılmaktadır. M.Ö. 88 yılında İskenderiye'den kaçmak zorunda kalıp Myra'ya sığınan X. Ptolemaios Alexander'in saray mensupları, Apollon Surius'u ziyaret edip, kehanete başvurmuşlar, belki de aldıkları kehanetin sonucundan memnun kaldıkları için tapınağın duvarlarına isimlerini ölümsüzleştirmişlerdir²¹⁰. Sura Apollon Surius Tapınağı'nın yapımı ve tarihi hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, yapı mimari elamanlarının özellikleri nedeniyle Hellenistik Dönem'e tarihlenmiştir²¹¹.

Hristiyanlığın Anadolu coğrafyasında yoğunlaşması diğer yerlerde olduğu gibi Likya Bölgesi'nde de kendisini göstermiş, yeni kült ve kutsal alanların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemlerde Apollon Tapınağı'nın bulunduğu kehanet merkezinin kuzeyine, tek apsisli bir Bizans şapeli inşa edilmiş ve yapı Ortodoks bazilikası olarak kullanılmıştır²¹². Yani Sura'daki kehanet merkezi uzun yıllar dini amaçla kullanılmaya devam etmiştir. Ancak kutsal alanın Hellenistik Dönem öncesindeki kullanımı ve işlevi hakkında henüz yeterince

²⁰⁵ Çevik, 2015: 396.

²⁰⁶ Nolle, 2006: 517.

²⁰⁷ Koçak, 2016: 554.

²⁰⁸ Bean, 1976; Bean, 1998.

²⁰⁹ Nolle, 2006: 516-517.

²¹⁰ Nolle, 2006: 517.

²¹¹ Freely, 2002: 48.

²¹² Çevik, 2002: 112.

bilgi bulunmamaktadır. Kutsal alan hakkında mevcut bilgilerin çoğu daha çok Pilinius²¹³, Plutarkhos²¹⁴, Artemidoros²¹⁵ gibi antik yazarların aktardıklarına dayanmakta ve bu metinlerin çoğunda Sura Apollon Kutsal alanının ismi balık kehaneti ile birlikte anılmaktadır.

3.1.2. Diğer Yapılar

Sura Kutsal alanının kayalık akropolünün üzerinde hibrit teknikte yapılmış Klasik Dönem'den kalma küçük bir bey yerleşiminin kalıntıları bulunmaktadır. Bu kalıntı derin bir vadiye bakan kayalık tepenin üzerinde 640 metrekarelik ölçüsüyle küçük ve korunaklı bir bey konağı özelliği taşımaktadır. Dikdörtgen planlı ana yapının batısında, bağımsız bir girişi bulunmakta ve bu bölümden yapının kuzeybatı köşesinde bulunan iki yanı revaklı ve içinde sarnıç bulunan açık bir avluya geçilmektedir. Kayalık tepedeki bu bey konağının kuzey ve doğu eteklerinde ise aynı hibrit teknikte yapılmış başka konut kalıntıları görülmektedir²¹⁶.

Kutsal alanın kuzeyindeki yamaçta ise 11.30 x 6.70 m. ölçülerinde tamamen taştan yapılmıştır bir gözetleme kulesi bulunmaktadır. Polygonal biçimli blokları Klasik Dönem'in başlangıcına ait olduğunu, pseudoisodom duvarlar ise sonraki kullanımlara işaret etmektedir. Bizans Döneminde bir yenileme gören yapı, dikdörtgen planlı iki odadan oluşmaktadır. Duvarların kalınlığı 0.70. m.'dir. Kentin kuzeyinden inen antik yol ise bu kulenin önünden Sura'ya paralel olarak gelmekte ve Myra'nın merkezine kadar uzanmaktadır²¹⁷.

Sura kutsal alanının diğer kalıntıları ise akropol kayalığının doğu ve güney yönlerindeki mezarlardır. Yerleşimi alanında dağınık halde bulunan lahitlerden birinin yazıtı sayesinde, Myra'da görevli, Apollon Tapınak rahipliği yapmış Antigonos adlı kişiden bahsetmektedir. Bir diğer örneği ise altı ev tipinde üstü lahit olan anıtsal bir mezar yapısı oluşturmaktadır. Likya'nın en büyük lahdi ve kentin en önemli mezarı olan bu anıt sayesinde Sura Kutsal alanı Apollon ön biliciliği ile tanınmakta²¹⁸, Likçe yazıtından mezar sahibinin isminin Mizretiye olduğu anlaşılmakta ve mezarın önünde aynı Likya açık hava tapınım alanlarında olduğu gibi bir kaya alanı göze çarpmaktadır²¹⁹. Ayrıca M.S. 3.yy'a tarihlenen kaya stelinin üzerinde Apollon Surius rahiplerinin listesi bulunmaktadır. (Lev. 2, Res. 4). Yerleşim alanının en önemli mezar grubunun ana kayadan açılmış ön alanında her ne kadar

²¹³ Plinius XXXII, 17.

²¹⁴ Plutarkhos, *De sollertia animalium*, 23.

²¹⁵ Artemidoros, III.17.

²¹⁶ Çevik, 2015: 394.

²¹⁷ Çevik, 2015: 394.

²¹⁸ Çevik –Öztürk 2011, 90-97.

²¹⁹ Çevik, 2015: 394-395.

ölü kült alanı beklense de, bu alandaki kült unsurlarının Apollon'a ait olması oldukça önemlidir²²⁰. Wurster bu alanı “*rahipler salonu*” olarak tanımlamaktadır²²¹.

Sura kutsal alanındaki yazıtlarda, kutsal alanda İmparator Augustus adına yapılmış bir imparator yürüyüş yolu olduğu yazılmışsa da, bugüne kadar bahsi geçen bu yolla ilgili bir kalıntıya ulaşılamamıştır. Aksine Sura'da belirlenen tek kent içindeki yol, rahipler alanından başlayıp vadideki Apollon Tapınağı'nda biten basamaklı kutsal tören yoludur. Bu küçük patika yol üzerinde, vadi başlangıcında kiliseden önceki düzlükte bazı yapı kalıntıları görülse de bunlar bir yerleşime ait değildir. Bu kalıntılar kiliseyle aynı dönemde yapılan olasılıkla da kilisenin görevlilerine ait az sayıda Bizans Dönem'i konutları olarak nitelendirilmektedir²²² (Lev. 3, Res. 5).

Tüm araştırma ve veriler Sura kutsal alanının Apollon ön biliciliği ile un salmış bir kutsal alan yerleşimi olduğunu göstermektedir. Yerleşimde büyük çaplı yapılar bulunmamakta (Lev. 3, Res. 6), şu an için Likya tipi lahitler (Lev. 4, Res. 7), küçük mütevazı konutlar, bir bey konağı ve kutsal alanın en önemli yapısı Sura Apollon Surios Tapınağı bulunmaktadır.

Bugüne kadar yapılan bu alanda yapılan tüm araştırmalar, Likya'nın en ünlü kehanet merkezlerinden birinin Sura Apollon kutsal alanı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Likya'nın bir çok yerinde tanrı Apollon kehanet yönüyle ön plana çıkmaktadır. Sura'daki kutsal alanda balıkların hareketlerine bakılarak kâhinlerin gerçeği ya da geleceği öğrenmek isteyen kişilere kehanette bulundukları, yani yön belirleyici oldukları anlaşılmaktadır. Sura Apollon kutsal alanı yerleşim alanında ele geçen yazıtlara göre, Doğu Likya Bölgesi'nin en önemli Apollon kutsal alanı ve kehanet merkezi burası olarak değerlendirilmektedir. Ancak Sura Apollon kutsal alanı bir bilicik merkezi olmasına rağmen, hiçbir zaman Delphi, Didyma ve Klaros gibi uluslararası bir üne sahip olmadığı sadece yerel halk tarafından benimsenmiş bir bilicilik merkezi olarak kaldığı görülmektedir²²³. Ayrıca bir çok antik yazar Sura'daki kutsal alan hakkında balık kehaneti ile ilgili bilgi vermektedir. Bu antik yazarlar arasında Plutarkhos'da bulunmaktadır. Plutarkhos, Sura balık kehaneti hakkında duyduklarını şöyle ifade etmiştir:

²²⁰ Çevik, 2015: 396.

²²¹ Wurster, 1975: 80.

²²² Çevik, 2015: 397.

²²³ Nolle, 2006: 516.

“Gerçekten ben Likya’da, Myra ve Phellos arasındaki Sura’da, diğer insanların kuşla yaptıkları profesyonel sistemi, balıkların dönüşlerine, kaçışlarına ve kovalamacılarına bakıp bunlardan ilahi sonuçlar çıkararak yaptıklarını duydum”,²²⁴.

Kutsal alandaki kehanet ile ilgili olarak Pilinius ise:

“Apollon çeşmesindeki balıkların kehanetlerini bildirmek üzere üç kez su kanalına toplandığını, eğer balıklar kendilerine atılan eti parçalarsa, bunun kehanetin yapıldığı kişi için iyi olduğunu, kuyruklarıyla geri çevirirlerse de kötüye işaret ettiğini” bildirmiştir²²⁵.

Sura balık kehaneti hakkında en kapsamlı bilgi ise Noukratisli Athenaios’un, *Deipnosophistai* (Bilgilerin ziyafeti) adlı eserinde bulunur. Athenaios, söz konusu bilgiyi hemşerisi Polycharmos’un maalesef günümüze ulaşmayan “Likya Tarihi” adlı kitabından alıntılanmaktadır²²⁶. Adı Surius olan bir yerdeki deniz suyu ile dolu bir kuyudan bahsettikten sonra, açıklamasına şöyle devam etmektedir:

“Geleceğini öğrenmek isteyen kişiler, kum girdabının bulunduğu deniz kıyısındaki Apollon koruluğuna geldiklerinde, ellerinde her birine on parça kızarmış et takılı olan iki tahta şiş tutarak, kendilerini takdim ederler. Rahip koruluktaki yerini sessizce alırken, kişi de şişleri girdaba atıp olacakları izler. Şişler atıldıktan sonra havuz deniz suyu ile dolar ve değişik boylardaki çok sayıda balık neredeyse sihirli bir şekilde ortaya çıkar. Kahin balıkların cinslerini belirtir ve kişi de buna göre rahipten kehanetini öğrenir”,²²⁷.

Sura’daki balık kehaneti hakkında, Efesli Coğrafyacı Artemidoros ise kehanetle ilgili şöyle bilgiler vermekte ve Likya’daki insanların balık kehaneti sanatında usta olduklarını bildirmektedir. Artemidoros:

“Yöre sakinleri, içinde büyük balıkların ortaya çıktığı ve girdap oluşturan bir tatlı su kuyusu oluştuğunu ve bu kuyuya kehanet talebinde bulunan kişinin haşlanmış ve kızartılmış et, kekler ya da ekmekten oluşan sunumlarını attıklarını” söylemektedir²²⁸.

Burada kendilerine kehanet arayanları bulabilirsiniz. İki tane ahşap şiş ve şişlere on adet kurban edilen hayvanın etleri takılır ve kahin şişleri girdap oluşturan suyun içine atar.

²²⁴ Plutarkhos, *De sollertia animalium*, 23.

²²⁵ Pilinius, XXXII, 17.

²²⁶ Nolle, 2006: 515.

²²⁷ Athenaeus, VIII: 333-334.

²²⁸ Artemidoros, III: 17.

Deniz suyu ile dolan kehanet havuzuna bol miktarda ve çeşitli balıklar gelmektedir. İnsanlar buradaki olayın karşısında korkmakta ve tedirginlik içinde sessizce beklemektedir. Kahin balık türlerine göre kehaneti insanlara bildirmektedir. Bu balıkların içinde deniz besileri, balinalar, testere balıkları da görülmektedir²²⁹.

Sonuç olarak, Sura Apollon Surius kutsal alanı, küçük bir yerleşim yeridir. Myra'nın kutsal alanı olarak görülmüş ve tüm Likya'nın Apollon kehanet merkezi olarak ün kazanmıştır. Ayrıca bu kutsal alan sadece yöresel olarak kehanet ve bilicilikte ün kazanmış, hiçbir zaman Didyma, Delphi ve Klaros gibi uluslararası bir üne sahip olamamıştır. Ancak küçük bir yerleşim olmasına rağmen, adından ve yapılan kehanetlerden Antik Dönem yazarları ve coğrafyacılarının eserlerinde bahsedilmiş ve burada gerçekleştirilen balık kehaneti hakkındaki bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Sura kutsal alanı hakkında bilgilerimiz şimdilik bunlardan ibaretse de şüphesiz bu alanda yapılmaya devam edecek arkeolojik kazı ve araştırmalar, kutsal alan ile Apollon'un ön biliciği hakkında yeni bilgilere ve belgelere ulaşılmasına olanak sağlayacaktır.

3.2. Yalakbaşı Bonda Tepesi Yerleşimi

Bonda Tepesi Finike'nin Boldağ Köyü'nde bulunmakta, tam olarak adının anlamı ve kaynağı bilinmemektedir. Yerleşim Demre'nin yaklaşık 10 km. kuzeydoğusunda, Gülmez Dağı üzerindeki Kaklık Tepesi'nin 1 km. güneyindedir. Bonda Tepesi'nin, Limyra teritoryumuna dahil edildiği, bugüne kadar yapılan araştırma ve ele geçen yazıtlardan anlaşılmıştır²³⁰. Tepede Roma ve Bizans Dönemleri'nden kalma birkaç konut, çok sayıda lahit ve kilise gibi kalıntılar bulunmaktadır. Yerleşim kalıntılarının güneybatı köşesinde 3 nefli ve nartheksli bir kilise yer almakta, kilisenin kuzeyinde yaklaşık 15 bölümlü bir yapı grubu bulunmakta, Nekropol ise yerleşim tepesinin batı yamacında konumlanmaktadır²³¹.

Bonda Tepesi'nde 1994-1999 yılları arasında ve 2006 yılında çalışmalar yapılmış, burada ilk T. Marksteiner, A. Konecny ve M. Wörrle tarafından Limyra (Zemuri) antik kenti ile khorasını incelemek, tarihçe ve gelişimine yönelik yeni bulgular edinmek için araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgede küçük köy yerleşimleri, çiftlik yerleşimi ve Eskiçağ'a ait çeşitli döşemler belgelenmiştir²³².

²²⁹ Nolle, 2006: 516.

²³⁰ Çevik, 2015: 404.

²³¹ Çevik, 2015: 405.

²³² Demirel-Yener-Marksteiner-Hülden, 2014-12: 179.

Bugün Bonda Tepesi'nde bulunan kalıntıların çoğu iyi korunmuş durumdadır²³³. Ancak tepeye ulaşımın zor olması ve yüksek kayalık bir bölgede bulunması burada yapılan keşiflerin daha yüzeysel biçimde değerlendirilmesine ve kalıntıların tama olarak tespit edilememesine neden olmuştur. Bu bağlamda daha önceki çalışmalara dayanarak yapılan yorumlar şu an için yetersiz durumdadır. Yapılan son araştırmalar ise Bonda Tepesi'nin doğu eteklerinde yer alan Yalakbaşı mevkiinde yoğunlaşmıştır²³⁴.

Yalakbaşı yerleşimine günümüzde Finike'den giden asfalt bir yol ile kolayca ulaşılmaktadır²³⁵. Yalakbaşı, Limyra'nın Myra yönündeki *teritoryum* sınırını oluşturan Massikytos (Beydağları) Dağ'ın bir parçası olan Bonda Tepesi'nin bir yükseltisidir. Yalakbaşı yerleşimi Bonda Tepesi'nin 2, 5 km. kuzeyinde, doğu-batı yönünde uzayan yayvan bir tepe üzerinde zirvede kurulmuştur²³⁶. Yalakbaşı yerleşim yüzeyinde yapılan çalışmalarda çok sayıda yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu bölgede günümüzde modern bir yerleşim alanı bulunmamakta, sadece birkaç çoban için ve keçi için yapılmış ağıllar yer almaktadır. Burası lahit teknelerinin ve bazı işlik havuzlarının su yalağı olarak kullanılması nedeniyle, yöre halkı tarafından "Yalakbaşı" olarak adlandırılmıştır²³⁷.

Yalakbaşı bölgesindeki ilk araştırmalar Limyra çalışmaları sırasında 2006 yılında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ile Alman Arkeoloji Enstitüsü finansörlüğünde T. Marksteiner, M. Wörrle ve B. Stark tarafından yapılmıştır²³⁸. Daha sonra bu alanda (22 Temmuz- 2 Ağustos 2013 tarihleri arasında) Antalya Arkeoloji Müzesi, Viyana Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, Münih Alman Arkeoloji Enstitüsü Eskiçağ Tarihi ve Epigrafiya Komisyonu, LMU Münih Klasik Arkeoloji Enstitüsü tarafından ortaklaşa bir yüzey araştırması ve sınırlı bir kazı çalışması yapılmıştır²³⁹.

Yalakbaşı yerleşiminde basit ve komplike olmayan durumda 20 - 30 bina belirlenmiştir (Lev. 4, Res. 8). Evreleri kesin belirlenemese de bu alanın Hellenistik, hatta Klasik Dönem'de kurulduğu ve varlığını Erken Bizans Dönemi'ne kadar sürdürdüğü öne sürülmüştür. Yakın zamanda yerleşimin doğu kanadında ve yakındaki nekropolde bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiş, yerleşim içinde yoğun seramik buluntular ele geçmiş, nekropol

²³³ Marksteiner, 2006a: 441-458.

²³⁴ Demirel-Yener-Marksteiner-Hülten, 2014-12: 180.

²³⁵ Çevik, 2015: 404.

²³⁶ Demirel-Yener-Marksteiner-Hülten, 2014-12: 180.

²³⁷ Çevik, 2015: 404.

²³⁸ Marksteiner, 2007c: 34.

²³⁹ Demirel, Hülten , Yener-Marksteiner-, 2014-12: 179.

alanın planı ortaya çıkarılarak bölge tarihi ve yapıların işlevi hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır²⁴⁰.

Bu küçük yerleşim alanında iyi korunmuş durumda heykel ayakları için açılmış yuvaları bulunan profilli altlıklar, Roma Dönemi'ne tarihlenen yapı blokları ile konut ve işlikler tespit edilmiştir. Yapıların büyük kısmının, kayalık arazinin elverdiği biçimde hibrit karakterde olduğu görülmüştür (Lev. 5, Res. 9). Yerleşimde kümelenen yalın yapıdaki lahitlerin tamamının benzer teknikte inşa edildiği, alta ana bir kayanın bulunduğu, 1-2 basamaklı kesme taş altlık üstünde ise lahit teknesinin yer aldığı görülmüş ayrıca alan dışında da tekil mezarlara rastlanmıştır²⁴¹ (Lev. 5, Res. 10).

3.2.1. Sumendis Kült Alanı

Yalakbaşı yerleşiminin üzerinde yapılan araştırmaların en dikkat çekici ve en önemli keşfi bir Açık Hava Tapınağı'nın belirlenmesi olmuştur²⁴². Bu keşif Yalakbaşı kalıntılarında yaklaşık 1 km. uzaklıkta bulunmakta ve bu alana ulaşım patika bir yoldan sadece yaya olarak sağlanabilmektedir. Bu yol güzergahı kutsal alanın bulunduğu en dar alanda olduğu gibi kısmen antik döneme ait bir teraslama üzerinden devam etmekte ve olasılıkla Phoinikous (Finike) liman kentinden, Yalakbaşı yerleşimine giden kestirme bir yol olarak değerlendirilmektedir. Keşfi yapılan kutsal alan ise bu patika yol üzerinde yer almaktadır²⁴³.

Marksteiner, Wörrle ve Stark tarafından, kutsal alanın 40 x 40 m. boyutlarındaki bölümünde yapılan çalışmalarda²⁴⁴, bu alanın “Sumendis” adlı bir tanrıya adanmış bir kült yeri olduğu belirlenmiştir²⁴⁵. Kutsal alan içinde birbirine yakın şekilde duran adak stelleri, payeler ve sunaklar²⁴⁶ (Lev. 6, Res. 11) bulunmuştur. Ayrıca buluntuların boyutlarının 10 cm.lik minyatür bir sunaktan, 2-3 m. büyüklüğündeki anıtsal bir payeye kadar çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışmalarda duvar kalıntısına rastlanmaması bu alanın bir açık hava kutsal alanı olduğu sonucuna ulaşılmasında önemli rol oynamıştır²⁴⁷.

Kutsal alanın tarihlemesi ise oldukça aşınmış ve büyük ölçüde okunamaz durumda ele geçen yazıtlar sayesinde yapılabilmektedir. Bir çok kutsal alanda olduğu gibi yazıtların tamamı

²⁴⁰ Demirel, Hülden, Yener-Marksteiner, 2014-12: 181.

²⁴¹ Çevik, 2015: 404.

²⁴² Çevik, 2015: 404.

²⁴³ Marksteiner, 2007c: 35.

²⁴⁴ Marksteiner, 2007c: 33.

²⁴⁵ Çevik, 2015: 404.

²⁴⁶ Marksteiner, 2007c: 35.

²⁴⁷ Marksteiner, 2007c: 36.

Roma Dönemi'nin ortalarına tarihlenmişse de, kutsal alanın ilk evresinin çok daha erkene gittiği ve bu alanın bugün tamamen tahrip olmasına rağmen, “*Suraendis*” adlı bir tanrıya adandığı belirlenmiştir²⁴⁸. Dolayısıyla yapılan çalışmalarda mevcut alanın ve hali hazırdaki buluntuların büyük ölçüde tahrip olduğu görülmüş, orijinal yerleşim yapısı hakkında sadece varsayımlara dayanan sonuçlara ulaşılabilmektedir. Buna göre antik yolun Doğu'dan Batı'ya büyük bloklardan yapılmış bir teras duvarının güneyinden hafif yükselerek devam ettiği tespit edilmiştir. Ele geçen küçük adak stellerinin büyük bölümü ise kuzey kısımda yolun üst kısmında bulunan eksedra tarzındaki alanda, anıtsal iki paye ise yolun güneyindeki diğeriyle aynı yükseklikteki terasta bulunmuştur.

Yazıtlarda adına rastlanan “*Tanrı Sumendis/Somendis*”in ismine ilk olarak Likya Bölgesi'nde Arykanda antik kentinde bulunan yazıtlarda rastlanılmıştır²⁴⁹. Aynı tanrıya Finike Yalakbaşı mevkiinde belirlenen açık hava kült alanında tapınıldığı anlaşılmış, bu bilgiler Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen 10 adet yazıtla da doğrulanmıştır²⁵⁰ (Lev. 25, Res. 52-53).

Isıtlan'da ele geçen Geç Hellenistik ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir yazıtta “*mezar ihlallerine karşı cezalar kesen tanrının hazinesine Sumendis tanıklık ediyor*” yazmaktadır. Eski bir Luwi-Likya tanrısı olan Sumendis'in dağ ile özdeşleşen bir kimliği olduğu düşünülmekteyse de²⁵¹, bugün için tanrının kimliği ve kült aktiviteleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Limyra ve çevresinde ele geçen adak yazıtlarında da, tanrı *Sumendis*'e adak olarak öküz ve sığırların sunulduğu bilinmektedir. Ayrıca bu gibi adaklara Frigya Bölgesi'nde de rastlanılmaktadır. Yazıtta adı geçen Aleksandros'un sığır ve öküz adaması bu coğrafyada öküz ve sığır verilen değeri yansıtmaktadır. M.S. 2. yy'a tarihlenen bir adak yazıtında adı geçen Zosimos'un, tanrı için tam 4000 denarius adadığı yazmakta ve bu bağışın tutarının Oinoanda'da düzenlenen III. Demosthenes Şenlikleri tutarına tekabül ettiği anlaşılmaktadır

Arykanda ve Limyra'da ele geçen adak yazıtlarında da aynı tanrı hakkında bilgiler bulunmaktadır²⁵². Ayrıca genellikle dağ yerleşimi olan bölgelerde tapınım gören Somendis için, kırsal alanların da güvenli bir ibadet yeri olduğu ve Likya Bölgesi'nde yeni bir tanrı olan

²⁴⁸ Marksteiner, 2007c: 36.

²⁴⁹ Bayburtluoğlu, 2006: 44.

²⁵⁰ Bleibtreu- Borchhardt, 2013: 82.

²⁵¹ Bleibtreu-Borchhardt, 2013: 82.

²⁵² Marksteiner, 2007b: 259.

Somendis'in, Likya coğrafyası ile bağlantılı olarak yaygın bir açık hava tapınımına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yörede yapılan çalışmalarda kutsal alanların tanımlayıcısı niteliğinde bir mağara ya da su kaynağı gibi kutsal bir işaretin bugüne kadar keşfedilmemesi, kutsal alanın neden buraya yapıldığının tespitini zorlaştırmaktadır (Lev. 6, Res. 12)²⁵³.

3.3. Khimaira-Çıralı/Yanartaş Yerleşimi

Antalya/Kemer'e bağlı Çıralı Köyü'nün yaklaşık 4 km. kuzeyindeki milli park sınırları içerisinde bulunan Yanartaş, deniz seviyesinden yaklaşık 250 m. yükseklikte yer almaktadır. Günümüzde Antalya-Finike karayolunun 75. km'sinde, Çıralı sapağından 7 km. içerisinde bulunmaktadır²⁵⁴. Yolun son kısımlarında yer yer orijinal Roma Dönemi'ne ait taş döşemeli yol izleri korunmuş durumdadır²⁵⁵. Doğu Likya kenti Olympos antik kenti territoryumu içerisinde bulunan Yanartaş, bugün Olympos'un yaklaşık 5 km. kuzeyinde yer almaktadır.

Yanartaş'tan da geçen Likya yolu, Antik Dönem yol sistemleri içerisinde ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Bölge coğrafyası, aralarında akarsuların ve vadilerin oluşturduğu oldukça dik yamaçlara sahip yüksek dağ ve platolarla çevrilidir. Bu sarp coğrafyanın sunduğu bütün olumsuzluklara rağmen, bölgedeki kentlerin birbirine ulaşımı sağlayan yol ağlarıyla bağlı oldukları görülmektedir. Yanartaş yerleşimi, Olympos ve Phaselis arasındaki gelişmiş yol sistemi üzerinde bulunmaktadır. Likya Yolu Olympos üzerinden Yanartaş'a geçmekte, oradan batıda Ulupınar'a; kuzeydoğudan ise Tekirova üzerinden Phaselis antik kentine ulaşmaktadır. Olympos antik kenti ile Yanartaş'ı birbirine bağlayan bu yolun Antik Dönemde olasılıkla törensel ayinlerde, patikaların ise bireysel günlük yürüyüşlerde kullanıldığı düşünülmektedir²⁵⁶.

Yanartaş hakkında bilgi veren ilk kişinin 1811-1812 yılları arasında Likya'yı gezen Kaptan Beaufort olduğu görülmektedir. Ardından William Martin Leake (1812), Edward Forbes (1847), Eugen Petersen ve Felix von Luschan (1881-1884) bu yerleşimi ziyaret eden araştırmacılar olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵⁷. Ayrıca Bölgede 1991-1992 yılları arasında Antalya Arkeoloji Müzesi tarafından kurtarma kazıları yapılmış, 1999 yılından itibaren ise Anadolu Üniversitesi tarafından kazı çalışmalarına başlanmıştır. Yine 2005 yılında B. Yelda

²⁵³ Demirel, Hüliden, Yener-Marksteiner-, 2014-12: 182.

²⁵⁴ Öztaşkın, 2012: 313.

²⁵⁵ Çevik, 2015: 472.

²⁵⁶ Öztaşkın, 2012: 313.

²⁵⁷ Çevik, 2015: 469.

Olca Uçkan ve ekibi tarafından Olympos kenti ile bağlantılı çevre yerleşimlerde yüzey araştırılması yapılmış²⁵⁸ ve kazılar günümüze kadar devam etmiştir.

3.3.1. Hephaistos Kült Alanı

Olympos antik kentinin kuzey doğusunda bulunan Yanartaş/Çıralı Bölge'si çoğunlukla khimaira mitosu ile ilişkilendirilmektedir. Yörede metan gazın yükselmesi ile oluşan alevler, Antik Dönem'de aslan başlı, keçi vücutlu, yılan kuyruklu, ağzından alevler püskürten demon khimeira ve onunla bağlantılı mitos ile bağlantılı değerlendirilmektedir. Likya Bölgesi'ndeki khimaira mitosu, hiç sönmeyen ateşi ve Hephaistos kültü ile Antik Çağ'dan günümüze kadar süre gelmiştir. Likya'nın önemli mitosları arasında bulunan bu efsane, M.Ö. 5yy.'dan itibaren Likya sikkeleri üzerinde tasvir edilmiştir. M.Ö. 4yy.'da Trysa Anıtı'nda, Tlos ve Ksanthos'taki lahitlerde ve Limyra Heroonu'nun akroterinde Khimaira ve Bellerophontes arasındaki mücadele sahnesi betimlenmiştir²⁵⁹ (Lev. 26, Res. 55).

Khimeira'yı Hesiodos şöyle aktarmaktadır:

*“Khimaira'yı da doğurdu Ekhidna, söndürülmez ateşi üfleyen Khimaira'yı, korkunç ve büyük, hızlı ve güçlü bir yerine üç kafalı Khimaira'yı, Biri azgın bakışlı aslan kafası, öteki keçi, öteki yılan, ejderha kafası, Pegassos hakkından geldi bu Khimaira'nın Koca yiğit Bellerophontes'le birlikte”*²⁶⁰.

Yine efsaneye göre Bellerophontes, Korint Kralı Glaukos'un oğlu veya farklı mitoslara göre tanrı Poseidon'un oğlu olarak görülmektedir²⁶¹. Bir kişinin ya da kardeşi Belleros adında bir Korinth vatandaşının ölümünden sorumlu olduğu için “Belleros'un katili” anlamına gelen Bellerophontes ismini almıştır²⁶². Bellerophontes suçunun kefareti için Tiryns'e sürgüne gönderilir. Bölgenin kralı Priotos'un karısı Anteia'nın Bellerophontes'e aşık olarak O'nu baştan çıkarmaya çalışması ancak istediğini alamayınca iftira atması üzerine olaylar çıkmıştır. Buna göre karısının söylediklerine inanan Kral Proitos, Bellerophontes'i kendisi öldürmek istemediği için, Likya Kralı ve kayınpederi İobates'e göndermiş, Bellerophontes'in eline Likya Kralı'na ulaştırmak üzere bir mektup vermiş ve bu mektupta

²⁵⁸ Uçkan-Olcay, Mergen, Uğurlu, 2006: 125.

²⁵⁹ Uğurlu, 2006: 12.

²⁶⁰ Çevik, 2015: 472.

²⁶¹ Kretschmer 1948, 92-103.

²⁶² Bönisch-Meyer, 2016: 19.

Bellerophontes'in suçunu anlatmıştır. Bellerophontes'in ölüm fermanı olan bu mektupta²⁶³ *"bu mektupu getiren delikanlıyı bu dünyadan gönder. O, karıma senin kızına-tecaviüz etmek istedi"* yazmaktadır²⁶⁴.

Kral İobates, bunun üzerine Bellerophontes'e ölümcül bir görev vermiş ve Khimaira isimli yenilmez canavarı öldürmesini istemiştir. Mite göre canavarı öldürmenin tek yolu Pegassos'la saldırmaktır. Kanatlı at Pegassos'u ise ehlileştirmek o kadar kolay değildir. Tanrıça Athena'nın verdiği altın gemle kanatlı ata hakim olur. Bellerophontes, kanatlı atı Pegassos'un yardımı ile canavara havadan saldırmayı başarır²⁶⁵. Bellerophontes canavara mızrağı öylesine vurur ki canavar 7 kat yerin altına gömülür. Ancak, alevler saçan dili yeryüzünde kalır ve işte o gün bu gündür efsaneye göre Yanartaş'ta Khimaira'nın alevleri yeryüzüne çıkmaktadır²⁶⁶.

Sönmeyen ateşle geçmişten günümüze kadar Khimaira yerleşimi, ustalık tanrısı Hephaistos'la ilişkilendirilmiş ve burası Hephaistaion olarak anılmıştır. Mezar cezalarının da Hephaistaion'a yatırıldığı bilinmektedir. Yine III. Gordianus Dönem'i, Olympos sikkelerinin arka yüzünde Tanrı Hephaistos bir elinde çekiç, bir elinde kalkan ve önündeki örsle birlikte betimlenmiştir. Çağlar boyunca topraktan çıkan ve sönmeyen alevi ile bir çok kişiyi kendine çeken bir merkez olan Çıralı'da tanrı Hephaistos kültüne inanılmış ve tapınımı yayılmıştır²⁶⁷.

Antik Dönem yazar ve gezginlerinin eserlerinde Khimaira ve Hephaistos kültüne ait ifadeler bulunmaktadır. Örneğin M.S. 1. yy'da yaşayan Plinius Maior:

"...geceleleri yanan Khimeira Dağı, yani Hephaistos'un ocağı, aralıksız yanan alevlerle kendini belli eder. Vaktiyle Olympos kenti oradaydı..." der. Pseudo Skylax, ise *"o dağda Hephaistos tapınağı ve topraktan kendiliğinden çıkarak hiç sönmeden yanan bir ateş vardır"* der²⁶⁸.

Bugün için çalışmaların sınırlı düzeyde olması nedeniyle, Antik kaynaklarda varlığından söz edilen²⁶⁹ Hephaistos Tapınağı ve kült aktivitelerini varlığı henüz için kanıtlanamamıştır. Ayrıca bu alanda tanrı Hephaistos'a adanan bir tapınak kalıntısına da

²⁶³ Bönisch-Meyer, 2016: 19.

²⁶⁴ Çevik, 2015: 472.

²⁶⁵ Bönisch-Meyer, 2016: 19.

²⁶⁶ Çevik, 2015: 472-473.

²⁶⁷ Çevik, 2015: 73.

²⁶⁸ Çevik, 2015: 473.

²⁶⁹ Diler, 1988: 107.

ulaşılamamıştır. Bu alanda Roma Dönemi'ne ait bir hamam, çeşme, heykel kaideleri ve yarım daire formlu sunaklar bulunmuştur. Hephaistos Tapınağı'nın bulunduğu düşünülen düzlükte ise Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş üç nefli bir kilise yer almakta, tapınağın temellerinin bu kilisenin altında olduğu düşünülmektedir²⁷⁰ (Lev. 7, Res. 13).

Olympos ve Yanartaş'ın baş tanrısı olan Hephaistos'un bölgedeki mezarların koruyucusu olduğu ve mezar soyguncularından alınan para cezalarının bu tanrının tapınağına aktarıldığının bilgisi mevcuttur. Ayrıca bu tanrı adına şenlikler ve Panegyris oyunlarının düzenlendiği bilinmektedir. Örneğin bu şenliklere ait bilgiler Rhodiapolis'te bulunan Opramoas Anıtı'nda okunmaktadır. Bu yazıtta Rhodiapolis'li ünlü yardımsever Opramoas'un, Olympos'ta ve Yanartaş'ta düzenlenen Hephaistos ve İmparator şenlikleri için 12000 dinar bağış yaptığı yazmaktadır²⁷¹.

Yanartaş'daki Hephaiston kültünün alevlerle simgelendiğini kanıtlayan benzer örneklerden biri Lipar Adaları'ndaki Etna'da karşımıza çıkar. Bir diğer örnek ise Bakü yakınlarında bulunan Sarukhani'de görülür. Burada alevlerin çıktığı alan tanrıya ait bir kült alanına dönüştürülmüştür. Bu örneklerin de gösterdiği gibi, Hephaistos kültü genellikle bir ateş ve yanardağ gibi oluşumlarla bağlantılıdır²⁷².

Yanartaş Hephaistos kült alanında, Roma Dönemi'ne ait bir hamam, bir çeşme yapısı, tonozlu bir mezar, heykel kaideleri, adak yazıtları ve yarım daire formlu sunaklar bulunmuştur. Ayrıca Bizans Dönemi'ne ait üç nefli bir kilise ve tek nefli bir şapel vardır²⁷³. Yanartaş Khimaira kült alanına az korunmuş taş döşeli bir antik yolla ulaşılan ve buradaki az sayıdaki kalıntıdan biri Mikael Manastırı'dır. Olasılıkla bu manastır erken döneme ait bir kutsal alan ya da tapınağın üstüne inşa edilmiştir. Bu alan tanrı Hephaistos'a adanmış bir tapınaktan çok, bir sunağı veya kült yeri de olabilir. Heykel altlıkları ve adak yazıtları, burada Hephaistos Tapınağı ya da kült alanının varlığını belgelemektedir²⁷⁴.

²⁷⁰ Öztaşkın, Olçay-Uçkan, 2015: 280.

²⁷¹ Diler, 1988: 109.

²⁷² Diler, 1988: 110.

²⁷³ Öztaşkın, 2012: 314.

²⁷⁴ Çevik, 2015: 473.

3.3.2. Bizans Dönemi Kilisesi

Yanartaş'ın en büyük kalıntısı üç nefli, üç apsisli bazilikal plan şemasına sahip bir Bizans Dönemi kilisesidir²⁷⁵ (Lev. 7, Res. 14). Doğu-batı yönlü kilisenin orta nefi karşılıklı üçer paye ile dört bölüme ayrılmıştır. Kilisenin batı ve güney duvarlarının etrafını saran ve doğu cephesine kadar kilisenin etrafını dolaşan bir çevre duvarı bulunmaktadır. Çevre duvarının naos'la birleştiği noktada doğu köşesinde birer kapı açıklığı bulunmaktadır. Kilisenin güney nefinin güney duvarı günümüzde büyük ölçüde yıkıktır. Duvarın doğuya yakın kısmında bir pencere açıklığına dair izler bulunur²⁷⁶. Kilisenin çevresinde yapıya bağlantılı başka yapılar da bulunmakta ve altı mekandan oluşan yapı ve iki katlı kompleks bir mimari düzen göstermektedir²⁷⁷ (Lev. 8, Res. 15).

Kilisenin çevre duvarının batı tarafı günümüzde tahrip olmuş, naosun batı duvarının büyük bir bölümü yıkılmıştır. Bu nedenle naosa girişin nasıl sağlandığı görülmemektedir. Plan üzerinde, kilisedeki apsislerin iki kademeli oldukları ve tüm apsislerin önüne ikinci evrede yeni bir apsis örüldüğü anlaşılmaktadır. Kuzey cephede naos ve çevre duvarı arasındaki fark net olarak izlenebilmektedir. İki duvarın birleştiği noktada çevre duvarı üzerinde basık kemerli ve kemer ayakları tuğladan örülmüştür bir giriş kapısı bulunmaktadır²⁷⁸.

Kilisenin doğu cephesi önünde ise kesme taştan yapılmış bir platform yer alır. Definecilerin açtığı çukur, temel seviyesinde Roma Dönem'i malzemelerinin devşirme olarak kullanıldığı göstermiştir²⁷⁹. Kilisenin iç mekan yüzeyleri tamamen freskoludur ancak bu freskler üçüncü evrede sıvanmıştır. Naosun tüm duvarları, ikonoklast döneme özgü dört kollu çiçekler, üç kollu sarıçiçekler şeklindeki geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir²⁸⁰. Kuzey nefteki fresko üzerinde kırmızı bordür üzerinde bir yazıt bulunmakta bu yazıtta ise “*baptisterion*”(vaftizhane) kelimesi okunmaktadır²⁸¹.

Yapının kuzey nefinin ilk evresi günümüze ulaşmıştır. Kuzey nefin apsisinde beyaz zemin üzerinde haleli iki figürden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Ancak kompozisyonun alt ve yan kısımları tahrip olmuştur (Lev. 8, Res. 16). Figürlerden birinde

²⁷⁵ Çevik, 2015: 474.

²⁷⁶ Öztaşkın, 2012: 314.

²⁷⁷ Çevik, 2015: 474.

²⁷⁸ Öztaşkın, 2012: 314.

²⁷⁹ Çevik, 2015: 474.

²⁸⁰ Çevik, 2015: 474.

²⁸¹ Öztaşkın, 2012: 316.

beyaz renkle yapılmış kanat izlerinin olması melek tasviri olduğunu göstermektedir. Diğer figür ise bu meleğe doğru eğilmiş ve elini onun başına doğru uzatmıştır. Bazilikanın kuzey doğu köşesinde bulunan ek yapı kompleksi altı mekanlı ve iki katlıdır. Bunlardan kare planlı 1 no.'lu mekanın içi komple sıvalıdır²⁸² ve kuzey duvarında kazıma yöntemi ile yapılmış bir gemi grafitisi bulunmaktadır²⁸³. Yanartaş Kilisesi, Öztaşkın tarafından M.S. 5-6. yy'lara tarihlendirilmektedir²⁸⁴.

3.3.3. Yanartaş (Khimaira) Şapeli

Üç nefli kilisenin 35 m. kuzeyinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli ve apsisli bir şapel yer almaktadır. Klisenin kuzeyde, içten ve dıştan yuvarlak apsisi vardır²⁸⁵. Yapının batı duvarında bulunan açıklık sonradan örülmüştür. Şapelin doğu duvarı ise günümüzde yıkılmıştır. Apsisin yarım dairesinin ayakta olduğu kuzey-doğu bölümünde bir pencere açıklığı görülmektedir. Yapının giriş kapısının üzerinde Eski Yunanca bir yazıt yer alır ve şapelde devşirme olarak lento işleviyle kullanılan blokta, İmparator Septimus Severus Dönemi'nde inşa edilmiş bir hamam yapısından bahsedilmektedir. Ayrıca yapının "APPHIA" isminde Olympos'lu bir kadın tarafından adandığı anlaşılmaktadır.

Likya Bölgesi'nde özellikle dağlık kesimlerde bu tip yapılara sıklıkla rastlanılmakta ve bu yapıların genellikle kent içi bazilikalara eklendiği görülmektedir. Ancak bu yapıları sadece mevcut mimari verilere bakarak tarihlendirmek güçtür. Kutsal alandaki tüm yapılar incelediği zaman, yapıların tamamının küçük bir manastır kompleksini oluşturduğu görülür. Kilise'nin erken evresinde bulunan melek tasviri ve bölgedeki kilise yapılarının yoğunluğu nedeniyle yapı, baş melek Mikhael'e adanmış olarak düşünülmekte ve yapı Mikhael Kilisesi olarak anılmaktadır.

Antik Dönem'de bu alanda Hephaistos kültüne bağlı olarak bir Hephaisteion yapılmıştır. Kült alanında bir tapınak olup olmadığı tartışmalı olsa da, bu alan bölgenin önemli inanç merkezlerinden biridir. Bu inanç sisteminin, Antik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar önemini yitirmediği anlaşılmaktadır. Hatta günümüzde çocuğu olmayan kadınların ateşin etrafında üç kez dönerek ya da yemek (özellikle geyik eti) pişirerek dilekte bulunmaları, bu inançların ne denli köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve inancın yüzyıllar

²⁸² Öztaşkın, 2012: 316.

²⁸³ Çevik, 2015: 474

²⁸⁴ Çevik, 2015: 474.

²⁸⁵ Uçkan –Olçay, Mergen, Uğurlu, 2006: 129.

boyunca nesilden nesile nasıl korunduğunu göstermektedir. Ayrıca alanda bir hamam ve çeşme yapısının bulunması bir kült alanının tamamlayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Yanartaş kutsal alanının Bizans Dönemi'nde Olympos Piskoposluğuna bağlı olduğu, dolayısıyla kutsal değerini çok erken dönemlerden itibaren kaybetmeden devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

3.4. Ekizce Yerleşimi

Doğu Likya sınırları içerisinde yer alan Ekizce, Pisidya'nın güneybatısına düşmektedir. Topografik özellikleri nedeniyle yakın geçmişte bu bölgeye ulaşım zorsa da, bu yerleşim 19.yy'ın ortalarından itibaren keşfedilmiş ve bu alanda önemli arkeolojik, epigrafik, ve coğrafik araştırmalar yapılmıştır. Özellikle de Spratt, Forbes, Petersen, von Luschn, Ramsay, Heberdey, Kalinka, Woodward, Paribeni, Romanelli, Anti Viale ve G. E. Bean gibi birçok araştırmacı ve gezgin buraya ziyaret etmiş ve elde ettikleri gözlemlerini paylaşmışlardır²⁸⁶.

3.4.1. Ares Kutsal Alanı

Ekizce'deki Ares kült alanı, Hisarçandır Köyü, Havuz Önü Damı Mevkii'nde, "Tahtacı Mezarlığı" ismiyle anılan yerde bulunmaktadır. Kutsal alan ise Phaselis antik kenti teritoryumu içindedir²⁸⁷. Ekizce Ares kutsal alanının ilk keşfi burada ele geçen ve üzerinde Ares'in adının bulunduğu bir yazıt sayesinde olmuştur. 2000-2001 yıllarında bu alanda B. İplikçioğlu tarafından 14 adak steli bulunmuştur²⁸⁸. Yazıtlı ve kabartmalı adak stelleri ile mevcut mimari kalıntılar, çevre yerleşimlerdeki insanların bu bölgeye gelip tapındıklarını, dolayısıyla bu alanın kültürel bir işlevinin olduğunu göstermiştir²⁸⁹.

Bilindiği üzere Savaş Tanrısı Ares Anadolu'da az sayıda yerde tapınım gören bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kült alanları oldukça sınırlı sayıdadır. Antik metinlerde de bu kült ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Anadolu'da Tanrı Ares kültü hakkındaki bilgilerimiz daha çok kent sikkelerindeki yazıtlara, mevcut heykeltıraşlık eserlerine ve Ekizce'deki gibi ele geçmiş adak stellerine dayanmaktadır. Anadolu'da özellikle bu tanrının kültüne Lykaonia, İsaoria, Psidia, Karia, Likya ve Kilikya'daki bazı şehirlerde rastlanılmakta ve Anadolu'daki Ares kültünün izleri M.Ö. 5yy.'dan Geç İmparatorluk

²⁸⁶ İplikçioğlu, 2006: 325.

²⁸⁷ İplikçioğlu, 2001: 73.

²⁸⁸ İplikçioğlu, 2001: 73.

²⁸⁹ Çevik, 2015: 508.

Dönemi'ne kadar devam etmektedir²⁹⁰. Ayrıca Anadolu'da Tanrı Ares kültünü destekler ve kanıtlar nitelikte yazıtlar da bulunmaktadır. Örneğin Burdur Çine Köyü'nde bulunmuş bir yazıtta “*Ares Kiddeudas*” isminde yerel bir tanrıdan bahsedilmektedir²⁹¹. Aynı Mnara'daki Irmağın *Ares'i Meizoares* olarak isimlendirildiği gibi²⁹², Likya Bölgesi'nde de Ares kültü Kyaneai kenti'nde karşımıza çıkmakta ve tanrı Ares'in adı, kent tanrıçası *Elauthera*'nın isminden önce “büyük tanrı” olarak anılmaktadır²⁹³.

Likya Bölgesi'nde tanrı Ares kültünü destekleyen bir başka buluntu, Oinoanda kenti yakınlarında bulunan bir kaya kabartmasıdır. Kabartma üzerinde tanrı, üzeri zırhlı, başı miğferli, kılıçlı ve sol elinde yere dayadığı kalkanı tutan bir genç adam olarak tasvir edilmiştir. Bu örnek Likya Bölgesi'ndeki tanrı Ares kültü için önemli bir belge olarak kabul edilmektedir²⁹⁴. Yine Likya Bölgesi'nde Bubon'da da Ares kültü ile ilgili bir ithaf yazıtı bulunmaktadır. Kentin baş tanrısı Artemis olmasına rağmen, kırsalda tanrı için yapılmış bir kutsal alan da bulunmakta, ayrıca Bubon'da ele geçen heykel kaidesi üzerindeki yazıtta tanrının ismi anılmaktadır²⁹⁵.

Tanrı Ares kimi bölgelerde yerel bir kimlik taşıyan eski bir Anadolu tanrısı, kimi yerde ise bölgeye göçmen olarak gelen bir Yunan tanrısı kimliğiyle karşımıza çıkar. Henüz kökeni kesin tespit edilememiş bir Ares kültü, bugün Anadolu'da az sayıda merkezde bilinmektedir. Ekizce'deki örnekte ise Ares Anadolu'daki diğer tasvirlerine uygun şekilde başı miğferli, eli kalkanlı, savaş elbiseleri içinde betimlenmiştir²⁹⁶. Bu örnek Tanrının sikke tasvirleri, kaya kabartmaları ile benzerlik gösterir. Anadolu genelinde fazla rastlanılmayan Ares kültü, Ekizce ve Mnara Bölgesi'nde yerel bir tanrı olarak karşımıza çıkmakta ve kırsal alanlarda tapınım gördüğünü Oinoanda, Bubon, Ekizce, Mnara gibi örnekler kanıtlamaktadır.

Bilindiği üzere Phaselis kentinin ilk keşfi 1811-1812 yıllarına kadar gitmektedir. İngiliz kaptan F. Beaufort tarafından yapılan bu keşifte kentin planı ortaya çıkarılmıştır. Bu tarihlerde İngiliz C. R. Cockorell'de gemiyle kente gelir. İngiliz Arkeolog Fellows, 1838 yılında İngiliz T.A.B. Spratt ve E. Forbes 1842 yılında kente gelir. Ancak tüm bu ziyaretler

²⁹⁰ Köymen, 2006: 25.

²⁹¹ Robert, 1949: 580.

²⁹² İplikçioğlu, 2006: 326.

²⁹³ Robert, 1949: 70-73.

²⁹⁴ Kalinka, 1896: 53-54.

²⁹⁵ Köymen, 2006: 40.

²⁹⁶ Tanrı Ares Metropolis Kültü ile ilgili bkz: Köymen, 2006: 51-73.

oldukça kısa sürelidir ve önemli keşifler için yeterli değildir²⁹⁷. 2006 yılında M. Adak ve N. Tüner Önen'in önderliğinde 15 yeni yazıt yayınlamışlardır²⁹⁸. Ekizce kutsal alanını da içine alan Phasselis ve Teritoryumu yüzey araştırmaları ise M. Arslan-K. Demirtaş-N. Tüner Önen tarafından yapılmıştır²⁹⁹. Kült alanında bulunan adaklar içinde Kitanaura'dan (*Kitanauralı Osallas*'ın Tanrı Ares'e adığı) ve hatta Myra gibi uzak kentlerden (Myralı Mosch... 'un Tanrı Ares'e adığı) gelerek Ares'e *epekoos* (herşeyi duyan) adaklarda bulunan insanların olması, buranın Ares kült alanı olduğunun göstermiştir³⁰⁰.

2017 yılında yapılan Phaselis yüzey araştırmaları, Phaselis teritoryumu içinde bulunan dağlık bölge ve kent akropolü, Kemer, Tekirova ve Çamyuva beldelerinin sınırları içinde gerçekleşmiştir. Phaselis kenti teritoryumu üzerinde yapılan epigrafi çalışmaları kapsamında, daha önceden bölgede yürütülen epigrafi temelli yüzey araştırmalarında tespit edilen ve Tanrı Ares'le ilişkili açık hava kült alanının bulunduğu Ekizce/Sedir Yaylası'nda Tahtacı Mezarlığı olarak bilinen bölge de ziyaret edilmiş ve bu alanda 28 adet yazıt kayda geçirilmiştir. Bugün hala bu alandaki çalışmalara devam edilmektedir³⁰¹ (Lev. 9, Res. 17).

3.5. Mnara Mizir Ptomas Meizoares Yerleşimi

Mnara antik kenti, Antalya İli Kemer İlçesi'nin kuzeyinde bulunan Kesme Boğazı'nın 23 km. kuzeyindeki Kaplan Dağı üzerinde, Kosara ile Antalya'nın 37 km. güneybatısında, günümüzde Bölücekaş Tepesi üzerindeki Üçoluk Mevkii Kavak Dağı üzerinde konumlanmaktadır³⁰². Mnara yerleşiminde, 2000 yılında B. İplikçioğlu'nun yaptığı araştırmalarda bir mezar yazıtı üzerinde Phaselis'li olarak adlandırılan bir rahibe ismine rastlanmıştır. Bu bilgi de Mnara kentinin Phaselis topraklarına katılarak bir *sympoliteia* oluşturduğunu göstermiştir³⁰³ (Lev. 9, Res. 18).

Birçok bilim adamının ziyaret ettiği bu yerleşim ilk olarak Beydağları Yüzey Araştırmaları kapsamında 2008 yılında incelenmiştir. Yapılan araştırmalar günümüzde halen devam etmektedir³⁰⁴. 2016 yılında ise Phaselis ve Teritoryumu Yüzey araştırması kapsamında bölgede detaylı araştırmalar gerçekleştirilmiş ve yüzey araştırmaları kapsamında Phaselis

²⁹⁷ İplikçioğlu, 2006: 325.

²⁹⁸ Tüner-Önen, 2015: 21.

²⁹⁹ Arslan, Demirtaş, Tüner-Önen, 2018: 307.

³⁰⁰ İplikçioğlu, 2006: 325.

³⁰¹ Arslan-Tüner-Önen, 2018: 315

³⁰² Kızılgut, 2010: 339.

³⁰³ Kızılgut, 2010. bk. Kızılgut, Akalın 2010.

³⁰⁴ Mnara yerleşimi ve yüzey araştırmaları için bk. Kızılgut, 2010: 339-359. bk. Kızılgut, Akalın, 2010: 115-188.

kenti teritoryumu içindeki Mizir, Beşiktaş, Yaylakuzdere, Üçoluk Mahallesi Kırtepe ve Uzuntaş Mevkiileri'nde incelemeler yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Mizir Mevkii'nde Nehir Tanrısı Meizoares'e adanmış bir adak yazıtı bulunmuştur³⁰⁵.

3.5.1. Mezioares Kült Alanı

Mnara kenti Ovacık Köyü sınırları içerisinde, Kemer'in 15 km. kuzeybatısında kalan Mizir Mevkii'nde yer almakta ve yerleşim Antikçağ'da *Meizoares Potamos*, günümüzde ise ismini "Mizir" olarak adlandırılmaktadır. Bu yerleşimin yakınında bugünde akmaya devam eden Kesme Çayı (Idyros Potamos) kollarından biri bu yerleşkenin yakınından geçtiği için burası Potamos Meizoares olarak adlandırılmış³⁰⁶ ve kült alanında Roma İmparatorluk Çağı'nda yerel bir ırmak tanrısı adına 5 adet adak stelinin dikildiği tespit edilmiştir³⁰⁷. Ayrıca alanda bulunan adak yazıtlarından birinin üzerinde *Meizoares* yani kurtarıcı epitetli bir tanrının ismine rastlanmıştır³⁰⁸. Yine alanda yapılan araştırma ve gözlemler, bu kült alanının uzun süre tapınım için kullanıldığını ortaya koymuştur.

Ayrıca araştırmalar *Mizir Meizoares* kült alanının Mnara kentinin sınırları içerisinde yer aldığını göstermiştir. Köylüler kült alanında bir antik yolun varlığından ve yapı kalıntılarından bahsetmişse de bugün bu izler tamamen kaybolmuş, bu da buranın bir kült alanı olduğu fikrini sadece ele geçen adak yazıtlarına dayandırılmasına neden olmuştur³⁰⁹. Eldeki mevcut veriler, Mizir ve Ekizce'de Tanrı Ares'e adanmış kült mekanının varlığını işaret etmektedir. Bu durumda Phaselis Kenti teritoryumu içerisinde Tanrı Ares'e adanmış iki kült alanı bulunmaktadır. Mizir'deki kült alanı ise yerel bir Irmak Tanrısı *Meizoares*'e adanmış bir alan olarak değerlendirilmiştir³¹⁰. Ayrıca Likya Bölgesi'nde karşılaşılan yerel ırmak tanrılarının genellikle Roma Dönemi'nde tapınım gördüğü, bunların da Ksanthos ve Limyros Irmak Tanrıları ve *Mizir Mezioares* Irmak tanrısı olduğu tespit edilmiştir. Ele geçen adak yazıtları, sikkeler üzerindeki yazıt ve tasvirler bahsi geçen bu kültlerin Hellenistik Dönem'deki varlığı kesin kanıtlamamakla birlikte, Roma Dönemi'nde yaygın tapınım gördüğü ortaya koymuştur.

³⁰⁵ Efendioğlu, 2008: 33.

³⁰⁶ Efendioğlu, 2008: 34.

³⁰⁷ İplikçioğlu, 2006: 329.

³⁰⁸ Efendioğlu, 2008: 35.

³⁰⁹ İplikçioğlu, 2006: 329.

³¹⁰ İplikçioğlu, 2006: 329.

3.5.2. Ares Kült Alanı

Bahsi geçen bölgede bulunan kabartmalı yazıtlı adak stelleri ve mimari parçalar buranın geçmiş dönem insanları için bir tapınım alanı olduğunu göstermiştir. Eğimli bir arazi olan bu kült yerinde bugün için birkaç kalıntı izleri görülse de, kült yapısı hakkında yeterli bilgi yoktur³¹¹. Ekizce’de ele geçen bu yazıtlarda, tanrıya “duaları işiten” epithetinin yanı sıra μέγας Ἄρης “güçlü Ares” olarak da seslenilmektedir. Mizir mevkiinde ise tanrı, μεῖζων Ἄρης “daha güçlü Ares” olarak nitelendirilmektedir. Mizir’deki yazıtların adandığı Irmak tanrısı da adını buradan almakta ve Tanrı Ares’e, Phaselis teritoryumunda yer alan Tahtalı ve Kavak Dağları’nın eteklerindeki yüksek mevkiilerde yaşayan insanlar tarafından tapınılmaktadır³¹².

3.6. Antalya Hurma Yerleşimi

Hurma Mevkii Antalya’nın batısında, Beydağları’ndan (kalimax) Hurma’ya uzanan kayalık Üzümcük Dağı’nın kuzey eteklerinde, Hacisekilitaşı ve Tahra Gediği arasında bulunan bölge, günümüzde Çakırlar Mahallesi’nde yer almaktadır³¹³ (Lev. 10, Res. 19). Bölge hakkında edinilen ilk bilgilere Spartt ve Forbes’in yapmış olduğu araştırmalardan ulaşılmaktadır³¹⁴. Bu ilk keşifler sırasında Spartt ve Forbes, birkaç kırık lahit görmüşler ancak burada başka bir kalıntıdan bahsetmemişlerdir³¹⁵.

Hurma Köyü’ndeki ilk kapsamlı yüzey araştırması Akdeniz Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı’nın desteği ile Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ile Likya Araştırma Merkezi tarafından yapılmıştır³¹⁶. Çalışmalarda yerleşimin bulunduğu alanın oldukça dağlık ve sık bitkiler ile kaplı olması nedeniyle bilinmezliğini koruduğu, ancak yapılan kaçak kazılarla yoğun biçimde tahrip edildiği sonucuna varılmıştır. Yerleşimde birkaç yerde kümelenmiş lahitler, yapı kalıntıları, bir açık hava kült alanı, tali ve çatallanan antik yol ile bir lahit atölyesi tespit edilmiştir³¹⁷. Yine Batı Nekropolü’nden batıya doğru gidildiğinde orman ve portakal bahçeleri sınırında bir antik yol bulunmuştur. Bu yolun 70-80 m. boyunca batıya doğru gidildikten sonra yoğun bitki örtüsü altında kaybolduğu, genişliğinin yer yer 4 m. yi bulduğu, taş döşemeli olarak vadi boyunca devam ettiği ve Trebenna Antik Kenti’ne ulaştığı belirlenmiştir.

³¹¹ Çevik, 2015: 508.

³¹² Aslan-Tüner-Ören, 2018: 315.

³¹³ Çevik, 1996: 235.

³¹⁴ Spratt-Forbes, 1847: 207.

³¹⁵ Çevik, 1995: 39.

³¹⁶ Çevik, 1996: 235.

³¹⁷ Çevik, 1996: 235.

Yerleşimde saptanan diğer yapı kalıntılarını ise nekropoller oluşturmuştur. Nekropol kalıntıları doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış, portakal bahçelerinin sınırına yakın bir alanda ise tepeye sırtlarını vermiş durumda 5 adet lahit kalıntısı bulunmuştur. Batı nekropolü'nün 50 m. yukarısında ki kayalık tepede bir lahit ocağına ilişkin verilere rastlanmıştır, sert kalker taşından oluşan kayalıkta lahitlerin yerli ustalar tarafından yapıldığı sonucuna varılmıştır³¹⁸. Ayrıca kutsal alanın 200 m. doğusunda sırtını kayalığa vermiş diğerlerinden daha sağlam görünümde bir çiftlik beyi ve birkaç yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Kaçak kazılar ile büyük ölçüde dağıtılan bu yapıların, duvar işçiliği ve yüzeyde bulunan birkaç mimari parçasına bakılarak Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenmesi yapılmış, belirlenen kilise ise Bizans Dönemi'ne tarihlenmiştir³¹⁹. Kilise apsisinin güney kısmının definecilerin açtığı çukur nedeniyle ortaya çıktığı, düzgün kesilmiş blok taşlarından oluşan bu kısmın oldukça büyük bir yapıya işaret ettiği belirlenmiştir. Kilisenin bulunduğu alandan kayalık tepeye doğru basamaklı bir yolla çıkıldığı, yol üzerinde 50 adet in situ şeklinde basamağın bulunduğu, bu basamakların yukarıya doğru ilerledikçe ucu doğal bir mağaraya bitişik bir şapel kalıntısına ulaştığı görülmüştür³²⁰.

Yapının kuzey duvarı, narteksine ait bazı duvarlar ve narteksin kuzeyine bitişik küçük bir mezar odası bulunmuştur. Derinliklerinde su olduğu anlaşılan bu mağara, Bizans Dönemi'nde bir ayazma ya da sarp noktaya yapılması nedeniyle kutsal su kaynağı olarak değerlendirilmiş ve Şapel Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenmiştir³²¹.

3.6.1. Zeus Kült Alanı

Antik yolun iki tali yolla birleştiği geniş düzlüğün, tepeye doğru yükseldiği bölümünde kaya kütlesi üzerinde yaklaşık 1.00 m. yükseklikte bir kabartma tespit edilmiştir. Kaçak kazıcılar sonrasında dinamit ile patlatılan bu kaya kütlesinin ana kayada bulunan kabartması şans eseri zarar görmeden korunmuştur. Kabartma üzerine arkalıklı bir taht üzerinde oturan gövdesi cepheden, ayaklar profilden bir erkek figürü işlenmiştir. Yüz ayrıntıları seçilemeyen, çenesi kırık durumdaki bu erkeğin saç ve sakalı iyi korunmuş durumdadır. Gövdenin üst kısmı kaslı ve çıplak verilirken, vücudunun alt kısmı kıvrımlı bir giysi ile örtülmüştür. Ayakları kırık durumdaki figürün sağ kolu yana açık, sağ eli kısmen

³¹⁸ Çevik, 1996: 241.

³¹⁹ Çevik, 1995: 42.

³²⁰ Çevik, Varkıvanç, Bulut, Kızgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, Özdilek, 2006: 151.

³²¹ Çevik, Varkıvanç, Bulut, Kızgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, Özdilek, 2006: 152.

kırık ve bir tabak tutar biçimdedir. Yukarıya kaldırdığı sol elinde ise uzun saplı bir mızrak bulunmaktadır³²² (Lev. 10, Res. 20).

Bu kabartmanın bir tanrı betimlemesi olduğu tasvir biçiminden anlaşılmaktadır. Yerleşimden oldukça uzak, antik yolun kesişme kavşağında bulunması ise bu alanın bir açık havada tapınım alanı olduğuna ve bu kaya kabartmasının da bir kült betimi olmasına işaret etmektedir. Erkek figürün betimlenme biçimi, atribut ve ikonografisi Zeus tasvirlerini hatırlatmaktadır. Bir çok sikke üzerinde benzer biçimde Tanrı Zeus tahta oturur ve elinde tanrısal asasını tutar biçimde betimlenmekte³²³, ayrıca Dağlar Zeus için kutsal alan kabul edilmektedir³²⁴.

N. Şahin tanrı Zeus'un epithetleri ile ilgili yaptığı çalışmada, Zeus kültlerini iki grupta toplamakta ve ikinci gruba cansızları yerleştirmektedir³²⁵. Zeus kültlerinin en yoğununu ise dağ kültleri oluşturmakta ve Zeus'un kült yeri kabul edilen birçok ulu dağ bulunmaktadır³²⁶. Bu dağlardaki tapınımlar ise dağ isimleri ile birleşmektedir. Örneğin *Zeus Olympios*, *Zeus Hymmetios*, *Zeus Laphystios*, *Zeus Athoios*, *Zeus Akraios* ve *Zeus Solymeus* gibi sıfatlar bu grup içinde yer almaktadır³²⁷. Bunlar arasındaki *Likya Olympos*'u da en etkileyici örneklerinden biri olarak tanrıyı yüksek bir yerde oturur, iyilik, kötülük, ödül ve ceza dağıtır biçimde tasvir etmektedir³²⁸.

Hurma kabartması üzerindeki benzer betimler, sikkeler üzerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Attaleia, Magydos, Perge, Etenna, ve Termessos sikkelerinde tanrı tahta oturur pozisyonda, yarı çıplak pozda görkemli biçimde betimlenmiştir. Özellikle Etenna³²⁹, Magydos ve Perge örnekleri, Hurma kabartmasıyla benzeşmektedir³³⁰. Bu örneklerin hepsi ikonografik açıdan Tanrı Zeus'a işaret etmekte, Etenna sikkelerinde ayrıca tanrının ana atributlarından biri olan ayak önünde duran kartal tasviri bulunmaktadır. Perge ve Magydos sikkeleri ise tanrısal özellikleri, asası, tahta oturuşu biçimi ile alışılmış Tanrı Zeus betimini yansıtmaktadır³³¹. Hurma Kabartması'nın benzer özellikler göstermesi ve aynı coğrafyada benzer örneklerin bulunması, Hurma Kabartması üzerindeki betimin Zeus olduğuna şüphe

³²² Çevik, 1996: 40.

³²³ Çevik, 1996: 40.

³²⁴ Çevik, 2002: 180.

³²⁵ Şahin, 2001: 194 vd.

³²⁶ Çevik, 2007a: 175-193.

³²⁷ Şahin, 2001: 196.

³²⁸ Çevik, 2002: 180.

³²⁹ Zeus'un dağ tapınımları ve tahtlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Cook, 1925: 973 vd.

³³⁰ Hill, 1964: 110.

³³¹ Çevik, 1996: 40.

bırakmamaktadır. Hurma Kabartması'nın yakın benzeri Perge ve Magydos sikkelerinde, “zafer getiren Zeus” olarak betimlenmiştir³³².

Bilindiği gibi tanrı Zeus, betimlemelerinde sakallı ya da sakalsız tasvir edilebilmektedir. Örneğin Termessos sikkesinde, Hurma Kabartması'nda olduğu gibi sakallı şekilde betimlenmiştir. Hurma Kabartması'ndaki tasvir biçimi Sibidunda Sikkeleri'ndeki betimlemelere çok benzemektedir. Ayrıca Sibidunda kentine yakın Poğla kentinde de, benzer Zeus betimlemeleri bulunur. Pisidia sikkelerinde ise Zeus *Nikephoros* olarak karşımıza çıkar³³³ (Lev. 11, Res. 21-22)

Zeus, Termessos'ta Solymos Dağı'nda da tapınım görmekte ve Termessos'ta adına bir tapınağın yapıldığı bilinmektedir. Kentte ele geçen yazıtlar, kentin baş tanrısının Zeus Solymeus olduğuna hiç kuşku bırakmamıştır. Luvilerin hava tanrısı Tarhu/Tarhunt'un Hellenleşmiş görünümü olduğu kabul edilen Zeus Solymeus, sadece Termessos'da değil, tüm dağlık Milyas Bölgesi'nde bugünkü Beydağları ve Çandır Vadi'si ve dolaylarında baş tanrı olarak tapınım görmüştür³³⁴.

Termessos'un baş tanrısı Zeus Solymeus ile Hurma da bulunan Zeus kabartması arasında betimsel açıdan farklılık bulunmaktadır. Solymeus betimlerinde tanrı mızrağı ve kısa kılıcı ile ayakta durur şekilde verilirken, Hurma Zeus kabartmasında tanrı oturur ve zırhsız betimlenmiştir. Yine Termessos sikkeleri üzerinde, Zeus'un kahraman gibi verildiği betimlemeler bulunmaktadır³³⁵ (Levha 12 Resim 23). Ancak Hurma Kabartması'nın keşfedildiği alanın coğrafi yapısı, önünde geniş bir düzlüğün bulunması, burada yaşayan insanların tarımla ilişkili olduklarına işaret etmekte, dolayısıyla bu alanda Zeus'un tarım ve bereketle olan yönü ön plana çıkmaktadır. Olympos'ta “yağmur tanrısı” sıfatıyla tapınım gören Zeus, Likya'da dağ, savaş kahramanı ve bereket tanrısı olarak tapınım görmektedir³³⁶. Hurma Zeus Kabartması'nın bir diğer benzeri Antalya Müzesi'nde bulunan Poğla Yontusu'dur. Poğla kent sikkelerinde de Zeus, aynı Hurma Kabartması'nda olduğu gibi tahta oturur ve sağ elini havaya kaldırır şekilde tasvir edilmiştir. Ancak Poğla Yontusu'nda Zeus'un sağ eli kırık ele geçmiş ve Hurma kabartmasından farklı olarak kaslı vücudunun üst kısmı giysili betimlenmiştir³³⁷. Tanrı Zeus, Likya'da dağ ile özdeşleştirilerek, “Kragos”³³⁸, Doğu

³³² Cook, 1925: 974.

³³³ Çevik, 1996: 40.

³³⁴ Likya Bölgesinde tanrı ve kültler için bkz. Akyürek-Şahin, 2016, 536-549; Ayrıca bkz. Çelgin, 2003: 122.

³³⁵ Çevik, 1996: 41

³³⁶ Diler, 1991: 167.

³³⁷ Çevik, 1996: 41

Likya’da ise “Olympios”³³⁹ sıfatı ile tapınım görmüştür. Kült merkezleri içinde ise Limyra, Komba, İdebessos, Kormos gibi kentler ön plana çıkmıştır³⁴⁰.

Tüm bu bilgiler Hurma yerleşiminde Zeus’a adanmış bir açık hava kült alanının olduğunu göstermekte ve bu küçük yerleşim yerinden yapılan çalışmalarda bir Çitlikbey Konağı, Nekropol, Bizans Şapeli ve Zeus Açık Hava Tapınağı varlığı tespit edilmiş bulunmaktadır. Ayrıca Likya Bölgesi’ndeki ele geçen mevcut Zeus betimlemeleri ile Hurma’da bulunan Zeus kabartması karşılaştırıldığında, örnekler arasında benzerlikler dikkati çekmektedir. Ancak toplulukların yaşamsal ihtiyaçlarına göre beklentilerinin de değiştiği, yani tapınım sıfatlarının çeşitlendiği de anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hurma’da karşımıza çıkan Zeus’un kültünün tarıma dayalı bereket tanrısı olduğu, Olympos’da Zeus’un yağmur tanrısı sıfatı ile tapınım gördüğü, Termesos’da savaş kahramanı gibi betimlendiği, Magydos ve Etanna sikkelerinde ise Zeus Nikephorus yani zafer getiren olarak tapınıldığı görülmektedir.

3.7. İn Önü Yerleşimi

İn Önü yerleşimi Antalya-Saklıkent yolu üzerindeki Çakırlar Mahalle’si içindeki Saklıkent sapağından 11 km. ilerledikten sonra kuzeye sapan orman yolu takip edilerek 3.5 km sonra ulaşılabilir³⁴¹. Araştırmacılar tarafından İn Önü mevkinde bulunan kalıntılar, resmi yapıların (orta), sivil yapı ve işliklerin (batı) ve çiftlik yerleşimlerinin (doğu) bulunduğu üç ana bölüme ayrılmıştır³⁴² (Lev. 12, Res. 24).

İn Önü yerleşmesinde ilk Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Nevzat Çevik başkanlığında 1997 yılında “Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları” adı altında çalışmalara başlanmıştır. 2001 yılından sonra ise “Beydağları Yüzey Araştırması” altında bölgede araştırmalar yapılmıştır. Günümüze kadar devam eden bu araştırmalar, Kültür Bakanlığı ve Akdeniz Üniversitesi adına yapılmakta ve Akmed tarafından desteklenmektedir. Bu alanda çalışma yapan bilim adamları arasında, Prof. Dr. Nevzat Çevik, Prof. Dr. İsa Kızılgut, Süleyman Bulut, B. Özdilek, Prof. Dr. Eda Akyürek, A. Kızılkayak, Prof. Dr. I.P. Pedarros, O. Henry, Prof. Dr. Max Kunze, Prof. Dr. S. Bruer, Prof. Dr. B. İplikçioğlu ve Prof.

³³⁸ Akyürek-Şahin, 2016: 536.

³³⁹ Şahin, 2001: 121.

³⁴⁰ Akyürek-Şahin, 2016: 536.

³⁴¹ Çevik, Varkıvanç, Bulut, Kızılgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, Özdilek, 2006: 141.

³⁴² Kızılgut, Kunze, 2006: 346.

Dr. V. Çelgin gibi araştırmacılar ön plana çıkmaktadır. İn Önü'ndeki araştırmalar özellikle resmi yapı, sivil yapı, işlik ve çiftlik yerleşimlerinde yoğunlaşmaktadır³⁴³.

İn Önü yerleşimi merkez, batı ve doğu olmak üzere 3 ana bölüme ayrılmıştır. Doğu kesim kalıntılarının yerleşimin ortasında yükselen 10 m. yüksekliğindeki kaya kütlesi üzerinde konumlandığı belirlenmiştir. Alanda bulunan yapılar bütün olarak değerlendirilmiş, ve planları çıkarılmıştır³⁴⁴ (A1, A2 ve A3), (Lev. 13, Resim. 25). Duvar tekniğinin izlenebildiği güney ana birimindeki yapılarda ise daha çok iri ve düzgün blokların kullanıldığı, özellikle işliklerin yer aldığı arka duvarların ana kayaya dayandırıldığı tespit edilmiştir. A2 mekanının arka duvarına monte edilen baskı kolu yuvası, hemen altında bulunan tekne yapısına ait parçalar ve mevcut ağırlık taşı, A mekanlarının bir işlik olduğunu ortaya çıkarmıştır³⁴⁵.

Arka duvarları ana kayaya dayalı olan ve aynı planı gösteren B biriminin ise, batısındaki A birimi ile bağlantılı olmadığı ve işlik işlevinin bulunmadığı görülmüştür. B ile C birimi ile arasındaki iyi işçilikli bir kapı, kuzey bitişiğinde de bir pencere tespit edilmiştir. C ve D birimlerinde ise kapı kalıntısına rastlanılmamıştır. Duvarlar yer yer tahrip olsa da, E yapısının yuvarlak planlı ve moloz taşlarla örülü olduğu, girişine ait bir iz bulunmadığı ve ne amaçla kullanıldığı tam tespit edilememiştir³⁴⁶. E ile F mekânlarının ise yapıya sonradan eklendiği sonucuna varılmıştır³⁴⁷.

Bu yapıların dışında, İn Önü yerleşimin kuzey üst kotunda bir adet örme mezar ve üç adet *Khamasorion*'lu mezar tespit edilmiştir. İri ve düzgün bloklarla örülmüş mezarın alt mezar odasının kaçak kazılar sonucu tahrip olduğu ancak kırılmalar olmasına rağmen sürgülü kapı detaylarının korunduğu belirlenmiştir. Mezardaki mevcut izlere göre üstte bir lahtin varlığı, *Khamasorion*'ların tamamen kayaya oyulduğu ve üçgen alınlıklı kapaklara sahip olduğu görülmüştür. Tabandan kayaya bağlantılı bir mezar yapısının parçalanmış ön yüzünde ise kalkan ve mızrak bezemesi ile *tabula ansata*'nın bir bölümü korunmuştur³⁴⁸ (Lev. 13, Res. 26).

³⁴³ Çevik, Kızıgut, Bulut, 2007: 102.

³⁴⁴ Kızıgut, Kunze, 2006: 346.

³⁴⁵ Kızıgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2007: 99.

³⁴⁶ Kızıgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2007: 100

³⁴⁷ Kızıgut, Kunze, 2006: 346.

³⁴⁸ Kızıgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2007: 101.

İn Önü yerleşiminin diğer büyük bölümünü ise batı yerleşim olarak ayrılan alan, güneydeki yüksek kayalık yar, doğudaki fazla yüksek olmayan kayalık tepe, batı ve kuzeydeki merkez bölümün uzantısı olan sıra tepeler oluşturduğu tespit edilmiştir. Çevik, Kızılgut ve Bulut tarafından yapılan çalışmalarda oldukça geniş ve meyilli bir yapıya sahip olan bu alanın el ile oluşturulan teraslama ile topografyaya göre şekillendirildiği ve tarıma elverişli hale getirildiği tespit edilmiştir³⁴⁹. Daha çok güney ve doğu yönündeki terasların genişliği 2-6 m. arasında değişmekte ve bu bölümde yoğun bir tarımsal faaliyetin yapıldığı³⁵⁰ (Lev. 15, Res. 30) ve yoğun tarımın yapıldığı yaz aylarında su ihtiyacının ise mevcut iki akarsu yatağından karşılandığı anlaşılmıştır. Yine güney yönde bulunan akarsunun, diğerine oranla daha küçük olduğu, kuzeyden güneye akan akarsu yatağında iri taşların bulunduğu ve suyun hızlı akmasından dolayı derin oyukların olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tüm bu araştırmalar su kaynağının doğu ve merkez bölüme ulaştığını, dolayısıyla su sıkıntısı yaşanmadığını kanıtlamıştır³⁵¹. Ayrıca bu alanın teraslama yöntemiyle topografyaya uygun biçimde verimli hale getirildiği, tepelik yapı sayesinde kuzeyden esen sert rüzgarlardan etkilenilmediği, ılıman hava ve mevcut akarsular sayesinde tarımın son derece verimli koşullarda yapıldığı tasbit edilmiştir. Alanda belirlenen mevcut mekânların incelenmesi sonucunda, üç adet işlik yapısı ile ulaşımı sağlayan antik yolun bazı bölümleri belirlenmiş ve bu yolun antik dönemde Kelbessos yerleşimine bağlandığı sonucuna varılmıştır³⁵².

Tespiti yapılan bu yerleşimin üst bölümde büyük bir kilise bulunmuştur. Duvar tekniği, mimari formu, atrium ve anneks bölümleri ile yapı Erken Bizans Dönemi kiliseleriyle benzerlikler göstermekte ve ele geçen iki kabartma parçası bu tarihi desteklemektedir. Kilisenin batı bitişiğindeki, iri yuvarlak değirmen ve işliklere ait blok taşlar bulunmaktadır³⁵³. Kilisenin doğusunda farklı kotta kuzey-güney yönlü iki yapı daha uzanmaktadır. Bizans Dönemi'ne ait bu kilise yapısı M.S. 5-6 yüzyıllara tarihlenmekte ve apsis duvarların izleri günümüzde halen görünmektedir. Kilisenin duvarları ve taban mozaïği kaçak kazılar sonucunda tahrip olmuşsa da, doğu tarafında daha eski temelleri olan 4 x 8 m boyutlarında bir yapının varlığı görülmüştür. Oldukça düzgün örülmüş erken döneme ait bu yapının temellerinin bir stylobat'ı andırdığı düşünülse de, bir tapınak mı yoksa başka bir yapı mı olduğu konusunda sonuca ulaşılamamıştır³⁵⁴. Ayrıca İn Önü yerleşiminin merkezinde sosyal

³⁴⁹ Çevik, Kızılgut, Bulut, 2007: 102.

³⁵⁰ Çevik, Kızılgut, Bulut, 2007: 103.

³⁵¹ Çevik, Kızılgut, Bulut, 2007: 104.

³⁵² Çevik, Kızılgut, Bulut, 2007: 104.

³⁵³ Çevik, Kızılgut, Bulut, 2007: 105.

³⁵⁴ Kızılgut, Kunze, 2006: 347.

yaşam alanlarını oluşturan yapılar da belirlenmiştir. Bu yapılardan biri mimari özellikler nedeniyle bouleuterion olarak niteledirilmiş, bouleuterion'nun güneyindeki yapının da agora olduğu düşünülmüştür³⁵⁵ (Lev. 16, Res. 32).

3.7.1. İn Önü Kült Alanı

Günümüzde İn Önünde belirlen ve tepelik alan üzerinde bulunan kutsal alan konumu ile Attaleia, Trebenna, Neopolis ve Kelbessos yerleşimlerini görebilir duyumdadır³⁵⁶. (Lev. 15, Res. 29). Bu alanda tahrip edilen yapılar arasında bağımsız bir mekan ve hemen kuzeyinde birbirine bitişik durumda iki mekanlı bir yapı yer alır (Lev. 14, Res. 27). Bu mekanları çevreleyen korunmuş durumdaki küçük moloz taşlarla örülmüş duvarların bazı kısımlarda 1.80 m. kalınlığa ulaştığı tespit edilmiştir³⁵⁷. Bu alanda biri yazıtlı *Kakasbos* betimlemeli dört adet adak steli bulunmuştur³⁵⁸. Stellerin bulunduğu alanın oldukça yüksek kayalık ve bölgeye hakim olması bu alanın temenos duvarı ile çevrilmiş kutsal bir alan olduğunu düşündürmüştür³⁵⁹ (Lev. 14 Res. 28). İn Önü yerleşiminin batı kesiminde konumlanan alanda bulunan dört adet adak steli ve atlı bir tanrıya ait kaya kabartması bu alanı ilgi çekici hale getirmiştir³⁶⁰. Kireç taşından yapılma bu stellerden birinin sadece alt bölümüne ait 9 cm. pervazı korunmuştur³⁶¹. Bu pervaz üzerindeki iki satırlık Hellence yazıtta “*Perikles oğlu Hermais Herakles’e (adadı)*” ifadesi okunmaktadır³⁶². Çerçeve içersinde ise iki ayrı atın yer aldığı anlaşılmakta ve sağ taraftaki atın birincisinin ayakları görülmektedir. Stelin alt sağ bitimine ait köşenin korunduğu ikinci parçanın 4 cm lik alt pervazında yazıtta rastlanılmamıştır. Alt sol kenarın birleştiği köşeye ait 8 cm lik üçüncü parçanın ise yine yazıtsız olduğu görülmüştür. Alt sağ kenara köşesine ait 5 cm lik dördüncü parça da yazıtsız olarak ele geçmiştir. Ayrıca bu parça üzerinde ise atın sağrısı ve ön iki ayağı görülmektedir³⁶³ (Lev. 16, Res. 31).

İn Önü Kutsal alanında bulunan *Kakasbos* betimleri ve tanrıya ait kültler, Likya’da oldukça rağbet gören tapınımlar içindedir. Burada at üzerindeki binici bir eliyle dizginleri

³⁵⁵ Kızıgut, Kunze, 2006: 348.

³⁵⁶ Çevik- Bulut, 2007: 105-130.

³⁵⁷ Çevik, Varkıvanç, Bulut, Kızıgut, Akyürek, Pedarros, Kunze, Özdilek, 2006: 142.

³⁵⁸ Özdilek, 2014: 337.

³⁵⁹ Kızıgut, Çevik, Kunze, Bulut, 2007: 102.

³⁶⁰ Çevik, 2007b: 28.

³⁶¹ Kızıgut, Çevik, Kunze, Bulut, 2007: 102.

³⁶² Çevik, 2007b: 28.

³⁶³ Kızıgut, Çevik, Kunze, Bulut, 2007: 102, Res. 9.

tutar, diğer eliyle de sopasını veya topuzunu savurur biçimde betimlenmiştir³⁶⁴. İn Önü kutsal alanında bulunan adak stelleri üzerindeki yoğun tahribat ve işçiliğin belirsizliği tanımlamaları zorlaştırmakla birlikte, tanrının genel tasvirini içerir durumda olması nedeniyle önem taşımaktadır.

Kakasbos kültü Likya’da Akalissos, Arykanda, Khoma, Korydalla ve Kyaneai kent sikkeleri üzerinde karşımıza çıkar ve bu örneklerde tanrı atlı olarak (Kahraman gibi) tasvir edilir. Söz konusu bu sikkeler, Roma İmparatorluk Çağı’na, III. Gordianus Dönemi’ne (M.S. 238-244) tarihlenmektedir³⁶⁵. *Kakasbos* adının kökeni hakkında ilk yorum, tanrının adının içinde geçen “*asba*” kelimesine dayanılarak yapılmakta ve bu kelime persçe “at” anlamına gelmektedir³⁶⁶. Yoğun biçimde tahrip olmasına rağmen, İn Önü adak stellerinde de tanrının at üzerinde betimlendiği görülmektedir. Tanrının Likya Pantheonu’na girişi ise Perslerin Anadolu’ya gelişi ve Likya’ya hâkimiyeti ile ilişkilendirilmektedir. *Kakasbos*’un tasvirlerinde elindeki topuzu savurur biçimde verilmesi, korkutucu ve sakındırıcı özelliğine bağlanmaktadır. Bu yönleriyle *Kakasbos* Hellen tanrısı Herakles ve Maseis’le eşleştirilmektedir. Ancak tüm bu yorumlamalara rağmen, rölyeflerde yazıtın olmaması hangi tanrıya ait olduğu konusunda şüpheye neden olmaktadır³⁶⁷.

Tanrı *Kakasbos*’un, Likya’da Hellenistik Dönem’den önce koruyucu ve sığınılacak bir tanrı olarak yüceltildiği, ele geçen adak stelleri ve tanrıya ait yazıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak tanrının Roma İmparatorluk Çağı kültü hakkındaki bilgiler bugün için yetersizdir. Likya Bölgesi’ndeki tapınım alanı genellikle dağlık, denizden uzak ve kırsal alanlar olarak nitelendirilmekte³⁶⁸ ve bu kültü örnek olarak Likya ve Pisidia sınırında bulunan antik Milyas’ta gösterilmektedir. Ayrıca Likya’da Beydağları’ndaki yerleşimlerde (Akalissos³⁶⁹, Arykanda, Korkuteli, İn Önü ve Korydalla Akdağlar, Balboursa, Danabeli, Dont, Khoma ve Oinoanda çevresinde) oldukça yoğun tapınım gördüğü bilinmektedir³⁷⁰. Bu kültü Pisidia Bölgesi’nin güneybatısında, Likya ve Pisidia sınırında, antik Milyas’da da rastlanılmaktadır.

³⁶⁴ Efendioğlu, 2008: 116.

³⁶⁵ Kütük, 1986: 405.

³⁶⁶ Efendioğlu, 2008: 116.

³⁶⁷ Delemen, 1999: 5.

³⁶⁸ Frei, 1990a: 1810.

³⁶⁹ Kızgut, Bulut, Çevik, 2009: 146.

³⁷⁰ Efendioğlu, 2012: 117.

İn Önü kutsal alanında bulunan biri yazıtlı diğerleri yazısız dört adet adak stelli Roma İmparatorluk Çağı'na tarihlenmekte ve bu tanrının kültü ile ilişkilendirilmektedir³⁷¹.

İn Önü kutsal alanında bulunan diğer bir kült ise tapınakların bulunduğu kutsal alanda kayaya yapılmış tanrı Dioskur betimlemelerinde kendini gösterir³⁷². Yunan mitolojisinde Kastor ve Polydeukes isimli Lakonialı iki kardeşi temsil eden Dioskurlar, Anadolu adak stelleri, mezar ve kaya kabartmalarında karşımıza bir tanrıça ile birlikte çıkmaktadır³⁷³ (Lev. 17, Res. 33).

İn Önü kutsal alanında, bir kaya kabartması üzerinde karşımıza çıkan iki Dioskur betiminin ortasında Anadolu'daki diğer örneklerine benzer biçimde bir tanrıça tasviri yer alır. Dioskur'lara ait ilk tasvirler, M.Ö. 6.yy'da görülse de, adak stelleri üzerinde Roma Dönemi'nde karşımıza çıkar. Genellikle genç, kısa saçlı, sakalsız, tunik ya da bazen zırh giyimli ve omuzlarını manto ile tasvir edilen Dioskur'lar, birçok adak stelinde silahsız olarak verilmekte, bazı örneklerde ise ellerinde kılıç veya mızrakla betimlenmektedir³⁷⁴. İn Önü kabartmasında da tanrı Dioskur'ların elinde bir silah bulunmaktadır.

Heros yani kahraman olarak nitelendirilen ve zamanla tanrısal bir kimlik kazanan Dioskur'lar, önceleri koruyucu, kurtarıcı gibi sıfatlara sahip iken, ilerleyen dönemlerde göksel varlıklar olarak karşımıza çıkmışlardır³⁷⁵. Yine Lakonia Bölgesi'nde Dioskur'lar toprağın altında yaşayan, ölümsüz, kimi zamanda gökyüzünde Zeus'un yanında yer alan varlıklar olarak tasvir edildiği bilinmektedir³⁷⁶. Bu yüzden de bazı kabartmalarda Dioskur'lar yer altını simgeleyen yılan ve gökyüzünü simgeleyen kartalla, yani Zeus atributlarıyla tasvir edilmişlerdir. Bazı adak stelleri üzerinde ise yıldız motifi ile ilişkilendirilmişlerdir. Genellikle kahramanlık ve Zeus'a ait tanrısal güçlerle sembolize edilen Dioskur'lara bazı yazıtlarda kurtarıcı anlamına gelen *soter* sıfatı ile seslenilmiştir³⁷⁷.

Adak stelleri üzerinde daha yoğun tasvir edilen Dioskur'ların arasında yer alan kadın figürünün ise tanrıların koruduğu bir tanrıça olduğu kabul edilmiş ancak kimliği tam tespit edilememiştir³⁷⁸. Adak stellerinde giyimli tasvir edilen bu tanrıçanın ismine yazıtlarda da

³⁷¹ Kızıgut, Kunze, 2006: 348.

³⁷² Kızıgut, Kunze, 2006: 347

³⁷³ Delemen, 2005: 106-163.

³⁷⁴ Le Roy, 1961: 209.

³⁷⁵ Delemen, 1995: 296.

³⁷⁶ Furtwangler, 1884: 1158.

³⁷⁷ Delemen, 1995: 228.

³⁷⁸ Delemen, 1995: 296.

rastlanılmaması, tanrıçanın kimliğini gizemli hale getirmiştir. Ancak tanrıçayla birlikte hilal motifinin verilmesi Artemis Ephesia, Hekate, Astarte veya Helana olduğuna dair farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur³⁷⁹.

Dioskurlar Anadolu Coğrafyası'nda özellikle Likya, Kabalia, Pisidia Bölgeleri'nde yaygın olarak görülmekte, bu külte ait izler adak stelleri, sikke, mimari ve heykeltıraşlık eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'da Likya Bölgesi'nde Telmessos, Balboursa, Oinoanda; Kabali'da Korkuteli'nde, Pisidia'da ise Eleyir, Dikmentepesi, Kaynarkalesi, Keçili ve Küçük Kılıçkaya'da yerleşimlerinde bu kültün izlerine rastlanılmaktadır³⁸⁰.

Dioskurlara ait kült ilk olarak Yunan pantheonun'da görülmüş, Anadolu'da ise Roma İmparatorluk Çağı'nda adak stelleri ve kaya kabartmalarında karşımıza çıkmıştır. Dioskur'ların ortasında bulunan tanrıça figürü ise Anadolu'da görülmüştür³⁸¹. İn Önü kutsal alanında bulunan Dioskur tasvirinde at üzerinde olan tanrının elinde bir silah ve ortada bir tanrıça görülmektedir. Khiton üzerinde khimation yani manto giyimli tasvir edilen tanrıça bölgede yaygın bulunan inanışa dayanılarak Artemis olarak nitelendirilmiştir³⁸². Bu bölgeye yakın konumdaki Elmalı yakınındaki Macun Asarın'da ele geçen bazı adak yazıtlarında Artemis isminin geçmesi de bu düşünceyi güçlendirmiştir³⁸³ (Lev. 17, Res. 34).

Bu durumda İn Önü kutsal alanında karşılaşılan Dioskur ve tanrıça tasvirli adak kabartmaları, bu bölgede Dioskurlara ait yerel bir kültün varlığına işaret etmektedir. Tanrıça ise bölgenin yerel tanrıçası Pisidia Artemisi ile ilişkilendirilmektedir³⁸⁴. Yine Termessos ve Termessos'un egemenliği altında kalan bölgelerde Tanrıça Artemis'in yoğun biçimde tapınması bu düşünceyi desteklemektedir³⁸⁵. Yine İn Önü kutsal alanına oldukça yakın konumdaki Neopolis'te, Tanrıça Artemis baş tanrıça olarak tapınım görmektedir³⁸⁶. Ayrıca M.S. 2 - 3. yy.'a tarihlenen arkeolojik ve epigrafik veriler, İn Önü'ne yakın konumdaki Idebessos, Akalissos ve Kormos gibi kentlerde, Dioskurlara ve "Atlı Tanrılar"a saygı duyulduğunu göstermiştir. Tüm bu veriler İn Önü'de de benzer bir kültün ve kutsal alanın

³⁷⁹ Metzger, 1952: 22-27.

³⁸⁰ Karayaka, 2007: 135.

³⁸¹ Delemen, 1995: 228.

³⁸² Kızıgut-Kunze, 2006: 348.

³⁸³ Çevik, Varkıvanç, Akyürek, Bulut, Kızıgut, Pedarros, 2004, 69.

³⁸⁴ Kızıgut-Kunze, 2006: 348.

³⁸⁵ Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri I bk: Çelgin, 2003: 199-140.

³⁸⁶ Neopolis Artemis Tapınağı ve Kültü için bk: Çevik, 2018: 438-440.

varlığına yorumlanmış, Dioskur'ların arasında bulunan kadın figürünün ise Tanrıça Artemis ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur³⁸⁷.

Sonuç olarak; bir kent dokusu özelliği gösteren İn Önü yerleşiminde yapılan çalışmalarda, bouleterion, Bizans Dönemi kilisesi, tarım terasları, tapınakların varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca buranın bir kentten çok, küçük çiftlik beyleri tarafından yönetilen ve çiftçilikle geçinen insanlara ait bir yerleşim yeri olduğu sonucuna varılmıştır (Lev. 18, Res. 35). Kent merkezinden uzaktaki batı bölüm ise kutsal alan olarak değerlendirilmiştir. Yine bu alanda temenos duvarına ait kalıntılar ile olasılıkla stylobatı bulunan tapınak kalıntılarına rastlanılmıştır.

Yine bu alanda ele geçen ve Roma Döneminde M.S. 2.yy'a tarihlen, biri yazıtlı diğerleri yazıtsız dört adet Adak steli ise Anadolu'nun atlı binici Tanrısı Kakasbos'la ilişkilendirilmiştir. İn Önü özelinde Beydağları kırsalında Tanrı Kakasbos oldukça yaygın bir kült yapısına sahip olduğu çalışmalarla tespit edilmiştir. İn Önü kırsal yerleşiminde belirlenen diğer bir Tanrı kültü ise Dioskurlar olmuştur. Bu kültün Likya ve Pisidia Bölgeleri'nde yoğun şekilde ibadet gördüğü ayrıca Dioskurlara Tanrıça Artemis'in eşlik ettiği belirlenmiştir. Dolayısıyla İn Önü yerleşimi kutsal alanı, Tanrı Kakasbos ve Dioskur kült ve kutsal alanı olarak değerlendirilen bölümleriyle ön plana çıkmıştır. Dioskur kabartmalarındaki kadın Tanrıçanın menşenin belirlenip, Artemis ile ilişkilendirilmesinde ise Kuzeydoğu Likya'da, Termessos, Neapolis ve Kelbessos gibi yakın yerlerden kültünün oluşu etken gösterilmiştir.

3.8. Kirsecik Yerleşimi

Antalya ile Kemer ilçesi sınırları içinde Phaselis yerleşiminin teritoryumu içinde yer alan ve Phaselis kentinin kuzeyinde yükselen Tahtalı Dağ'ı kent topografyası açısından önemlidir. Yüksekliği 2165 m.ye ulaşan olan bu dağın zirvesinde yerleşim izlerine rastlanılmasa da, yaklaşık 1000 m. seviyesinde olan etek kısımların kalıntılarla karşılaşmıştır³⁸⁸. Örneğin dağın güneybatı eteklerinde, Fırıncık Mevkii'nde tespit edilen kalıntılar, bu alanın küçük bir yerleşim olduğunu ispatlamış, daha aşağılarda ise Beycik Köyü içinde tahrip olmakla birlikte yerleşim izlerine rastlanmıştır. Tahtalı Dağı'ndaki doğu ve güneydoğu uzantısındaki kalıntılar, Antalya-Kumluca karayolu ile Teleferik alt istasyonu arasındaki yaklaşık 8 km. lik hat boyunca yolun iki tarafına yayılmıştır. Asfalt yolun ulaştığı en kuzey noktadaki teleferik alt istasyonunun kuzeydoğu bitişiğinde, tahkimatlı "Doğu

³⁸⁷ Kızılgut-Kunze, 2006: 348.

³⁸⁸ Kızılgut, 2017: 199.

Çiftlik’’ ile buraya güney yönünde 3 km. uzaklıkta “Güneydoğu Çiftlik’’ kalıntıları bulunmaktadır³⁸⁹ (Levha 18 Resim 36).

3.8.1. Helios Kült Alanı

“Kirsecik Mevkii’’ olarak adlandırılan yerleşim alanı, Doğu Çiftlik yapısının yaklaşık 4 km. güney aşağısında, oldukça düz bir zeminde ve yaklaşık 400 m. yükseklikte bulunmaktadır. Bu yerleşim birimine ait asfalt yolun iki yanına yayılmış durumdaki mevcut kalıntı ve mimari yapılar işlevsel ve dönemsel açıdan farklılık göstermektedir. Birbirine yakın konumda, ancak dar sokaklarla birbirinden ayrılan bu yapıların çoğu bugün yoğun ağaçlık alan içinde kalmıştır³⁹⁰.

Çalışma kapsamımız içinde değerlendirdiğimiz mimari kalıntı ise yerleşimin güneyinde kalmakta, mevcut diğer yapılardan farklı plan özellikleri göstermekte ve cephesi güneydoğuya yönünde yer almaktadır. Kızgut tarafından yürütülen çalışmalarda, tamamen küçük moloz taşlar ve harç ile örülü tek mekandan oluşan bu yapının, plan olarak ante uçları ile bir megaron planı özelliği taşıdığı belirlenmiştir (Lev. 19, Res. 39). Köşelerinde yapı güç kazandırmak için kullanılmış iri blok taşlar bulunmakta ve iç mekanda sıva izlerine rastlanılmıştır³⁹¹ (Lev. 19, Res. 37).

4, 05 x 3. 00 m ölçülerindeki yapının korunmuş durumdaki duvarlarının yüksekliği yaklaşık 3 m. olarak belirlenmiş ve yapıda bir pencere izine rastlanılmamıştır. Dikdörtgen planlı mekanın arka yüzünde yan yana duran kemerli iki tane niş bulunmaktadır. Yapının doğudaki ante kısmı tamamen tahrip olmuş, diğeri ise korunmuş durumdadır. Korunmuş ante duvarının iç yüzünde yan yana iki küçük niş yer alır. Tahrip olmuş doğu ante duvarının içinde de aynı nişin olabileceği düşünülmektedir. Ante uçlarının ön tarafında bir kalkan kabartması işlenmiştir³⁹². (Lev. 19, Res. 38). Bu mekanın ön kısmında sağlam ve kırık durumda üçü yalın, biri kabartmalı, diğeri hem kabartmalı hem yazıtlı 5 adet sunak ele geçmiştir. Yalın ve tamamen korunmuş sunaklardan birinin üst ve alt bölümünde silmeler bulunmaktadır. Sunağın üzerindeki zıvana izleri, sunağın üstüne bir heykel yerleştirdiğine işaret etmektedir.

³⁸⁹ Kızgut, 2017: 200, Fig. 16.

³⁹⁰ Kızgut, 2017: 202.

³⁹¹ Kızgut, 2017: 207, Fig. 17.

³⁹² Kızgut, 2017: 207, Fig. 19.

Üst yarısı kırık olan diğer sunağın ön yüzünde ise aşınmış ya da bitirilmemiş durumda bir çelenk kabartmasının izleri bulunmaktadır³⁹³.

Batı antenin güney ucunda ele geçen yazıtlı ve kabartmalı diğer sunağın yüksekliği 1.50. m.dir. Bu sunağın ön yüzünde yalın ve stilize işlenmiş Tanrı Helios ile altında kabaca işlenmiş hilal tasviri bulunur. Alt kısımda ise Hellence iki satır yazıt vardır. Kabartmalı yüzün solundaki dar yüzün ortasında ise grafitisi yapılmış bir Helios ve yıldız motifi, diğer yan yüzde ise bir yıldız kabartması yer alır. Sunağın üzerinde bulunan zıvanalar, diğer sunak gibi heykel taşıma görevi üstlendiğine işaret etmektedir³⁹⁴ (Lev. 20, Res. 40).

Likya Bölgesinde Helios kültü Kabalia, Milyas ve Kibyratis bölgeleri ile Doğu Likya'nın önemli kentlerinden Arykanda'da karşımıza çıkar³⁹⁵. Arykanda'da tanrıya ait bir Dor Tapınağı bulunmakta ve yine Arykanda'da tapınım gören en eski tanrının Sozon olduğu bilinmektedir. Hatta Arykanda'nın Roma Çağı sikkelerinde, Zeus, Apollon olarak kabul edilmektedir³⁹⁶.

Yine Arykanda'da Helios kültünü ve tapınağını destekler nitelikte bronz heykelcikler ve bronz kaideler bulunmuştur. Bölge tarihi ve kültürleri için büyük önem taşıyan tanrı Sozon'un, Helios'un bir prototipi olduğunu kanıtlar nitelikteki bir buluntu ise Beydağlarının en yüksek zirvesi olan Kızlar Sivrisi'nin batısındaki Arifler Yaylası'nda bulunmuştur³⁹⁷. Yine Antalya Körfezi'nden 2700-3000 m. yüksekte Akdağlar üzerinde bir yerde, bir sütun ve bina kalıntılarına rastlanılmış, bu alandan güneşin doğuşunun ilk ışıkları ile batışının izlenebildiği görülmüştür. Bu kutsal alanda görülen işaretler, Sozon'la ilişkilendirilmiş, ayrıca bu alanın Helios kült alanlarına da uyduğu dolayısıyla bu iki tanrı birbirlerine eş tutulduğu savlanmıştır³⁹⁸.

Tanrı Sozon ile Helios'un giyim ve görünümünde birbirini çağrıştırır nitelikte benzerlikler bulunmaktadır. Bir çok betiminde tanrı Sozon çizme yerine dolak giymekte, kısa tunik elbiseli, şapkasız yanında sakın duran bir at ile tasvir edilmektedir. Bu özelliğe benzer

³⁹³ Kızgut, 2017: 207-208, Fig. 22.

³⁹⁴ Kızgut, 2017: 208-209, Fig. 21a.

³⁹⁵ Bayburtluoğlu, 2006: 61.

³⁹⁶ Arykanda Sozon Kültü için bk: Bayburtluoğlu, 2006: 61.

³⁹⁷ Bayburtluoğlu, 2006: 62.

³⁹⁸ Bayburtluoğlu, 2006: 61- 62.

Helios tasvirleri bulunmakta, bu örneklerde Helios tıpkı Sozon gibi ayağında dolak, kısa tunik giyimli, Frig başlıklı, atı dörtnala kalkmış bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır³⁹⁹.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Likya Bölgesi'nde Arykanda kentinde, Helios'un kültü yaygın biçimde tapınım görmüştür⁴⁰⁰. Arykanda'da bulunan olasılıkla Hellenistik Dönem'e ait templüm in antis veya prostylos plana sahip güneye bakan Helios Tapınağı bu kültürün varlığını kanıtlar niteliktedir⁴⁰¹. Antik kaynaklarda da Phaselis'te bir Helios kültü olduğu bilgisi yer almış, ayrıca kentte yapılan yüzey araştırmalarında Helios kültüne ait bir yazıt ele geçmiştir⁴⁰². Hem kırsal alanda, hem de Likya'nın önemli bir kenti olan Arykanda'da Helios kültürünün varlığının belgelenmesi, bu kültürün geniş bir alana yayılımını göstermesi açısından önemlidir.

Kirsecik Mevki'inde kulenin güney alt kotunda bulunan anteli bağımsız bu yapı ise Likya'nın kırsal alandaki kültürel yapıları için önemli bir örnektir. Yapının önünde ve çevresinde sunaklar bulunması, bir tapınak ve bir tanrıya ait kültür yapısı olduğu düşüncesini destekler niteliktedir. Keşfedilen yapı iki ante bloğu ve nişleri ile dinsel bir yapı fonksiyonu gösterse de, plan özellikleri nedeniyle bir oda mezar olabileceği de düşünülmüştür⁴⁰³. Bu nedenle de bölgede bulunan mezar yapılarıyla karşılaştırma ihtiyacı doğmuştur. Örneğin Phaselis kentinin kuzeybatı nekropolünde benzer planda, ancak ante duvarı ve nişleri olmayan bir yapı bulunmaktadır. Olympos nekropolünde ise planı ve nişleri benzeyen bir mezar odası bulunmakla birlikte, cephesinde sütun bulunmayan bu yapı oldukça küçük boyutlardadır. Karşılaştırma için diğer bir örnek, Rhodiapolis'de bulunan Anıtsal Konut Formlu bir Mezardır. Bu mezar yapısının antesi yoksa da, iç duvarlarında ostothekler için açılmış nişler bulunmaktadır⁴⁰⁴. Tüm bu karşılaştırma örneklerinde yapıların boyutları, Kirsecik megoran planlı yapısına göre oldukça küçük durumdadır ve ante duvarı ile nişleri yoktur. Nişi olan örneklerde ise işlevsel farklılıklar dikkati çekmektedir.

Sonuç olarak mevcut hiçbir karşılaştırma örneği, Kirsecik Mevkii'ndeki yapının temel özelliklerini tam olarak sağlamamıştır. Kirsecik Mevkii'nde bulunan bu yapı; ante uçları, ante içlerindeki küçük nişleri, önünde ele geçen kalkan kabartmalı bloğu, yanında bulunan birisi yazıtlı beş adet sunağı ve ele geçen mimari parçaların genel yapısı ile daha çok kültürel bir

³⁹⁹ Bayburtluoğlu, 2006: 62.

⁴⁰⁰ Bayburtluoğlu, 2006: 61.

⁴⁰¹ Akkurnaz, 2007: 93.

⁴⁰² Kızıgut, 2017: 212.

⁴⁰³ Kızıgut, 2017: 211.

⁴⁰⁴ Kızıgut, 2017: 211-212.

tapınım yapısını çağrıştırmaktadır⁴⁰⁵. Kilikya Bölgesi'nde bulunan Asar Dor Tapınağı ve Lyrbe-Seleukeia Dor Tapınağı da bu tespiti güçlendiren benzer plan özellikleri göstermektedir⁴⁰⁶. Ayrıca Kirsecik Mevkii'nde bulunan kabartmalı sunakların çoğu M.S. 2-3.yy'a tarihlenmekte ve bu kült yapısı ile sunakların Tanrı Helios'a adandığı anlaşılmaktadır.

Tüm bu tespitler Beydağları Coğrafyası'nda konumlanan irili, ufaklı yerleşimlerde Tanrı Helios'un kültünün benimsendiğini ortaya koymaktadır⁴⁰⁷ (Lev. 20, Res. 41-42). Kırsal yerleşim dışında bölgeye yakın konumdaki Arykanda Antik Kentinde de bir Helios kült alanı ve bir tapınağının bulunması, tüm bu düşünceleri desteklemekte ve Helios kültünün bölgedeki yayılımına işaret etmektedir. Ayrıca Kirsecik Mevkii'ndeki Helios kült yapısının, Phaselis'deki Helios kültü ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. İn Önü yerleşimindeki kırsal alanda yaşayan ve tarımla uğraşan insanların, tapınım amaçlı olarak yaşadıkları kırsal kesimden, merkezdeki kutsal alanlara ziyaret ve ibadet için gittikleri bilinmektedir. Dinsel ibadette bulunmak için daha uzak bir yerleşim yeri olan Phaselis kentine gitmektense, yakın mesafedeki Güneydoğu Çiftlik alanındaki bu tapınak formu yapıya gelmeleri, mantıksal açıdan daha doğru görülmektedir⁴⁰⁸.

3.9. Yukarıovacık Yerleşimi

Yukarıovacık kutsal alanı Antalya ile Muğla illerinin kesiştiği Elmalı İlçesi'nin Yuva Mahallesi'nde yer almakta ve Kabalis Bölge'si içinde kalan Oinoanda kentinin dağlık kırsalında konumlanmaktadır. Etrafı sarp kayalardan tepelerden oluşan Yukarıovacık kutsal alanının kuzeyinde Yuva Yayla'sı, güneyinde Baranda Yayla'sı, batısında Ördek Burnu (1638m.), doğusunda Somaklı Tepe (1577 m.) bulunmakta ve 2,5 km.' lik bir alana yayılmaktadır⁴⁰⁹ (Lev. 21, Res. 43). Burada keşfedilen Leto, çocukları Artemis-Apollon ve Nympheler'den oluşan tanrılar alayını tasvir eden kaya kabartmaları, Likya Bölgesi inaç yapısı için önemli bir keşif olarak değerlendirilmektedir⁴¹⁰.

Yukarıovacık'da 2011 yılında gerçekleşen kaçak kazı ihbarı üzerine, Elmalı Arkeoloji Müzesi tarafından yapılan araştırmalar sırasında bir kült alanı, Somaklı Tepe ve Temrencik Tepe'nin batı yamacında nekropol kalıntıları ve bu tepenin güney ile doğu yamaçlarında iki

⁴⁰⁵ Kızgut, 2017: 212.

⁴⁰⁶ Akkurnaz, 2007: 101-118.

⁴⁰⁷ Kızgut, 2017: 212.

⁴⁰⁸ Kızgut, 2017: 212.

⁴⁰⁹ Tiriyaki, 2018: 135-136.

⁴¹⁰ Tiriyaki, 2018: 135.

gözetleme kulesi tespit edilmiş, ancak bu alanlarda henüz bir çalışma yapılmamıştır. Likya'nın sınır bölgesinde yer alan ve Milyas olarak adlandırılan bu bölge, M.S. 43 yılında itibaren Roma İmparatorluğu'na bırakılmış ve Oinoanda kentinin sınırları içinde kalmıştır⁴¹¹.

3.9.1. Kaya Kabartmaları

Yukarıovacık kaya kabartmaları Temrencik Tepesi'nin batı yamaçlarında Sarı Mehmet Çeşmesi'nin 50 m. yukarısında bulunmakta ve stellerin bulunduğu alana çeşmenin yanındaki dar yoldan ulaşılmaktadır (Lev. 21, Res. 44). Kaya kabartmaları dikdörtgen bir kaya üzerine işlenmiş, üst kısmına üçgen bir alınlık yapılmış ve figürler alçak kabartma tekniğinde tasvir edilmiştir (Levha 22 Resim 45). Kabartmalar kaçak kazı ve doğal olaylar nedeniyle tahrip olduğundan, figürlerin yüz, saç ve vücut hatları büyük ölçüde aşınmış, ana konturlar kaybolmuştur. Kabartmanın alınlık kısmının üstünde kanatlarını açmış, ayaklarını sıkıca yere basmış, sola doğru bakan ve gagasında bir yılan taşıyan kartal tasviri bulunmaktadır⁴¹² (Lev. 23, Res. 47). Kartal ve yılan tasviri Antik Yunan dünyasında Tanrı Zeus'un atributu olarak savaş, güç, kudret ve zafer ikonografisi ile bağlantılı görülmekte, özellikle de Güneybatı Anadolu'da Roma Dönemi asker ve yönetici kabartmalarında güç, zenginlik ve kudretin göstergesi olarak sıklıkla kullanılmaktadır⁴¹³.

Öte yandan kaya kabartması üzerinde on iki figürün tasvir edildiği dikdörtgen bir panel yer almaktadır⁴¹⁴ (Lev. 22, Res. 46). Panel üzerindeki figürlerden 1 ve 3 no'lu figürler diğerlerinden ayrıldığı ve bu figürlerin duruş ile kompozisyonlarında daha özenli olduğu dikkati çekmiştir. Betimlemelerden chlamys giyimli tek erkek figür yılan motifli sütun üzerinde sağ eliyle bir kithara tutmaktadır (1 Nolu figür). Chiton ve himation giyimli 2. No'lu figür ise taht üzerinde oturan bir kadındır. Yine bu örnek oturan tek figür olması nedeniyle diğerlerinden ayrılır⁴¹⁵. En yoğun biçimde tahrip olan chiton ve himation giyimli 3. No'lu kadın figür, oturan diğer figüre sağ eliyle hareket yapmaktadır. Bu üç figürün betimlenme biçimleri birbirleri ile ilişkili olduklarına işaret etmektedir (Lev. 23, Res. 48). Sahnenin geri kalan kısmı ise aynı pozda betimlenmiş diğer dokuz kadından oluşur. Bunlardan en yoğun tahrip olanları 5, 6, 10 ve 12 nolu figürlerdir. 9 kadının tamamı chiton ve himation giyimli olup, sol elleri vücutlarına bitişik şekilde, sağ elleri ise himationun yakasını V şeklinde tutar

⁴¹¹ Tiriyaki, 2018: 136.

⁴¹² Tiriyaki, 2018: 137, Fig. 6.

⁴¹³ Delemen, 1995: 332.

⁴¹⁴ Tiriyaki, 2018: 148, Fig. 5.

⁴¹⁵ Tiriyaki, 2018: 137, Fig. 10.

biçimde, yani Roma Döneminde çok yaygın görülen ve aslında erkeklere özgü bir form olan Dioskurides tipinde verilmiştir⁴¹⁶ (Lev. 24, Res. 49).

Kabartmalarla bağlantılı bir yazıt veya mimari elemanın bulunmaması, tasvirlerin kimliğini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bunlardan sadece 1. No'lu chlamys giyimli, yılanlı sütuna dayadığı elinde bir kithara tutan figür Apollon ikonografisi ile ilişkilendirilmektedir⁴¹⁷. Bilindiği gibi Apollon, Ege ve Akdeniz Dünyası'nda, tüm Hellenistik ve Roma Dönem'leri boyunca bu ikonografik pozda yoğun biçimde tasvir edilmiştir. Örneğin bu tür betimlere Patara, Kandyba ve Podalia'da III. Gordion Dönemi'ne tarihlenen sikkelerde rastlanmaktadır⁴¹⁸ (Lev. 24, Res. 50).

Kabartma üzerindeki 2. No'lu figür ise konumu ve Apollon ile olan ilişkisi nedeniyle dikkati çekmektedir. Bu figürün tahta oturması otorite ve önemini göstermekte, hatta Apollon'dan da daha üst bir makamda olduğuna işaret etmektedir. Benzer ikonografiye sahip tahta oturan kadın betimlemeleri, Akdeniz ve Yakın Doğu sanatında farklı dönemlerde karşımıza çıkmakta ve bunlar genellikle bir tanrıçalar ile ilişkilendirilmektedir. Kabartma üzerindeki bu tanrıça Likya'da, Apollon ve Artemis'in anası olması sıfatı ile özel bir yere sahip olan Leto olarak düşünülmektedir⁴¹⁹. Bölgede Tanrıça Leto ile bağlantılı anlatım ve mitoslara sıklıkla rastlanılmakta, örneğin Ksanthoslu Menecrates'in eserinde bunla ilgili anlatımlar bulunmaktadır⁴²⁰. Tüm bu eserde Leto'nun Likya'ya gelişi dramatik biçimde anlatılmaktadır. Tanrıça ile bağlantılı bir mitosa göre de, Leto bebeklerini Ksanthos Nehri'nde yıkamak istemekte, ancak köylüler buna karşı çıkması nedeniyle tanrıça bütün köylüleri kurbağaya çevirmektedir.

Likya dininde oldukça öne çıkan Leto kültü, tanrıçaya adanan kutsal alanların çokluğu ile doğrulanmaktadır. Anadolu'nun da çeşitli bölgelerinde tapınım gören tanrıçanın, Likya'da daha da büyük bir öneme sahip olduğu ortadadır. Bu nedenle de kendi bazen de adına bazen de ikizleri ile birlikte üçlü olarak yazıtlarda ve sikkelerde adı geçmektedir⁴²¹. Letoon'daki arkeolojik araştırmalarda, Letoon'da tanrıçaya adanmış bir Dor Tapınağı keşfedilmiştir. Letoon kutsal alanı Likya Birliği'nin ortak tapınım alanı olarak özel bir öneme sahiptir. Tüm

⁴¹⁶ Tiryaki, 2018: 137, Fig. 8-9.

⁴¹⁷ Lambrinoudakis, 1984: 314-327; Tiryaki, 2018: 149, Fig. 10-11.

⁴¹⁸ Von Aulock, 1974: 74.

⁴¹⁹ Bryce, 1983: 12; Keen 1998: 196.

⁴²⁰ Bryce, 1983: 12 vdd.

⁴²¹ Frei, 1990: 1744-1753.

bu bilgiler ve veriler ışığında, Leto ve ikizlerinitüm Likya'nın ulusal tanrıları olarak görmek gerekmektedir⁴²².

Leto ve çocukları Likya'nın Milyas Bölge'si olarak bilinen Elmalı Bayındır Tümülüs'ünde, yine Ksanthos'da, İonia'da Klaros'da bulunan örneklerde, "Letoid" olarak adlandırılmıştır⁴²³. Bilindiği üzere Tanrıça Leto, Arkaik ve Klasik Dönem seramiklerinde çoğunlukla çocukları Apollon ya da Artemis ile betimlenmiş ve tek başına verilmemiştir. Bununla birlikte Yunan seramik sanatındaki Leton tasvirleri ile Yukarıovacık'taki Leto ile çocuklarının betimlemesi arasında farklılıklar vardır. Bu fark özellikle Leto'nun önemi vurgulanmış statüsünde kendini gösterir. Yukarıovacık Kabartması'nda Leto, kabartmanın merkezinde ve ilahi bir güç gibi betimlenirken, Yunan sanatında genellikle ikizlerinin himayesi altında, onlar tarafından korunan bir ana olarak gösterilmektedir⁴²⁴.

Tüm bilgiler üzerine 2. no'lu figürün Leto olduğunu ve Apollon-Artemis ile birlikte ilahi bir üçlü olarak betimlendiğini doğrulamaktadır. Bu kutsal üçlünün arkasında gelen 4 ve 12. No'lu dişi figürler, Likya ve Cabalia'da kaya kabartmaları ve adak stelleri yoluyla belgelenmiştir⁴²⁵. Bu kabartmaların örnekleri Cyaneai, Dirmil/Kozağacı ve Teke Kozağacı'da görülür⁴²⁶. Adak stelleri ise İdebessos/Kozağacı⁴²⁷, Oinoanda⁴²⁸, Teimoussa⁴²⁹, Çandır⁴³⁰, Arykanda⁴³¹ ve Yarbaş Çandır⁴³² Bölgeleri'nde ele geçmiştir (Lev. 24, Res. 51).

Görsel olarak bu figürlerin ikonografisi üç grupta toplanmaktadır. Bunlardan birincisi dans eder pozisyonda ya da el ele tutuşanlar, ikincisi müzik aleti ile betimlenenler üçüncüsü ise müzik aleti taşıyıp dans edenlerdir⁴³³. Yukarıovacık'taki figürlerin kompozisyonuna bakıldığında figürlerin dans etmemesi, el ele tutuşmaması ve müzik aletlerinin bulunmaması, yukarıdaki kompozisyonlarla uyuşmamaktadır. Yukarıovacık Kabartması'ndaki figürlerin hiçbir şey tutmadan hareketsiz durmaları, Çandır Steli'nin ikonografisi ile benzeşmektedir⁴³⁴.

⁴²² Atik-Korkmaz, 2016: 192.

⁴²³ Tiryaki, 2018: 139.

⁴²⁴ Atik-Korkmaz, 2016: 193.

⁴²⁵ Hüliden, 2006: 220.

⁴²⁶ Nour, 1976: 129.

⁴²⁷ Pace, 1916-1920, nos. 77-78; Mertzger, 1952, nos. 19-36; Dağlı, 2011, cat no. 7.

⁴²⁸ Heberdey-Kalinka, 1896, 54. (no. 77).

⁴²⁹ Dağlı, 2011, cat. no. 8.

⁴³⁰ Metzger, 1952, no.20.

⁴³¹ Dağlı, 2011, cat. no. 2.

⁴³² Metzger, 1952, nos. 40-41; Dağlı, 2011. Cat. no. 17-18.

⁴³³ Dağlı, 2011: 102-106.

⁴³⁴ Dağlı, 2011: 103, Cat. no. 1

Adak stelleri ve kaya kabartmaları üzerindeki Nymphe betimleri duruş özellikleri bakımından ilk bakışta aynı gibi görünseler de, değişik bir ikonografiye ve farklı atribütlere sahiptirler⁴³⁵. Yukarıovacık'taki kaya kabartmaları üzerindeki ilahi üçlüye eşlik eden dokuz dışının ikonografik özelliklerine bakarak bunların Nymphe olduğu sonucuna varılmıştır. Yukarıovacık kutsal alanındaki kabartma üzerinde betimlenen figürlerin hepsi, benzer şekilde cansız ve hareketsiz görünümündedir.

Ayrıca Tanrıça Leto'yu ikizleri Apollon ve Artemis olmaksızın belirlemek her zaman için kolay değildir. Likya Bölgesi'nde tanrıça Leto'ya tapınım "*annis massanassis*" olarak anılmakta ve tanrıların anasına kutsal suyun etrafında, kayalık alanda kurulan Letoon'da tapınılmaktadır⁴³⁶. Ayrıca Likya Bölgesi'nin kıyı şeridi ve dağlık iç kesimindeki kentlerde, Nymphe kültünün varlığına epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik verilerde rastlanılmaktadır.

Letoon'da Nymphe kültünün varlığı, epigrafik ve arkeolojik buluntular sayesinde, M. Ö. 4 yy'dan Erken İmparatorluk Dönem'ine kadar kanıtlanmıştır. M. Ö. 4. yy'da yerel Likçe dilinde *Eliyâna* olarak isimlendirilen Nympheler, çoğunlukla Artemis ve Apollon ile beraber üçlü, Erken İmparatorluk Dönem'inde ise tek başına tapım görmüştür. Yine Letoon'da Nymphelerin su tanrıçaları olma özelliklerinin vurgulanmış ve kült alanları su kaynakları civarında oluşturulmuştur. Yukarıovacık kutsal alanında ele geçen arkeolojik buluntular ve yazılı metinler, buranın bir açık hava tapınağı olduğunu göstermiştir.

Yukarıovacık Bölge'si Likya'nın sorunlu bölgesi olan Kabalis ve Milyas Bölge'si içinde Beydağları'nın arka kısmında Choma'ya yakındır. Burada Leto, Artemis, Apollon ve Nymphelere adanmış bir kutsal alanın bulunması, dini bir ihtiyaçtan çok politik olarak değerlendirilmektedir. Olasılıkla, Likya siyasi tarihinde sorunlu olan bu bölgede, Likya dini inançlarına uygun şekilde bir tapınım alanı oluşturulmuştur. Yukarıovacık kırsal kutsal alanı kabartmaları, Geç Roma Dönemi'ne (M.S. 2.yy'a) tarihlenmekte ve buradaki kutsal alanın varlığına delil gösterilmektedir.

⁴³⁵ Metzger 1952, 61; Dağlı 2011, 124-129.

⁴³⁶ Letoon Kutsal Alanı ve Kült Aktiviteleri için: bkz, Atik-Korkmaz, 2016: 190-202.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Özellikle erken dönemlerde Yunan kentlerinin ve kutsal alanlarının kurulması ve plan şemasının oluşturulmasında, tepe ve dağ yerleşimleri gibi doğal arazi yapısının önemli rol oynadığını ve çoğunlukla coğrafi yapıya bağlı kalındığını göstermiştir. MÖ 4. yy. dan itibaren ise eğimli arazilerde yüzeyleri genişletmek için teraslamalar yapılmış ve bir çok yapı konumlandırılmaya elverişli hale getirilen teraslar üzerine oturtulmuştur. Arazi eğimine paralel inşa edilen teraslar ise duvarlarla desteklenmiş ve aralarındaki geçişler, rampa veya merdivenlerle sağlanmıştır. Böylelikle doğanın sundukları ile mimari teknikler birbiri ile kaynaştırılmış, olabildiğince anıtsal bir görünüm elde edilmeye çalışılmıştır. Bu tür mimari tüm sivil yapılar için olduğu gibi, dini ve kutsal alanlar için de uygulanmıştır. Örneğin İn Önü kutsal alanında, kutsal alan ve tapınakların konumlandığı yerler teraslanma sonrasında inşa edilmiştir. Yine Apollon Surios kutsal alanındaki kehanet tapınağı, teraslanan akropolle bağlantılı yapılmıştır.

Likya inaç sistemi, bölgenin coğrafi konumunun kapalı yapısı nedeniyle kendine özgü bir karakter göstermektedir. Bununla birlikte Akdeniz'in kendisine sunduğu uzun kıyıları ve liman kentleri sayesinde, dış kültürlerle kaynaştığı yerel ve dış etkenleri birleştirerek zenginleştiği görülmektedir. Ayrıca bölge tarihinde etkili olan siyasi politikalar ve etken otoriteler bu zenginliği daha da belirgin hale getirmiş tüm farklı kültür ve inançlar Bölge coğrafyası üzerinde kaynaşp çeşitlenerek varlığını yüzyıllarca devam ettirmiştir. Likya dinin şekillenmesinde ve kült alanlarının oluşturulmasında özellikle Tanrı Leto, Apollon, Artemis ile Nymphelerin önemli bir yerinin olduğu görülmekte, ancak bu tanrılar Yunan eş değerlerini ile karşılaştırıldıklarında daha yerel bir karakter göstermektedirler. Yine Bölgede bu tanrılar için tek ya da bir arada yapılmış çok sayıda tapınak ya da kutsal alan ile adlarına sunaklarla birlikte düzenlenmiş açık hava tapınakları bulunmaktadır.

Likya inanç sisteminini özellikle Frig Uygarlığı ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Her ikisinde de Anadolu'nun bir çok merkezinde olduğu gibi ana tanrıça kültü ön plana çıkmakta ve Likya'da Hitit-Luvi gelenekleri önemli rol oynamaktadır. Likya'da da Meter/Matar ismiyle ana tanrıça kültleri tapınım gördüğü ele geçen yazıtlar ve arkeolojik buluntularla kanıtlanmıştır. Likya dininin özelliklerinin tespitinde özellikle halkın ortak haç merkezi olarak kullandığı Letoon kenti ön plana çıkar. Yine Likya Bölgesi'nde kutsal su kaynağının çevresindeki kayalıklar üzerinde Luvice "*annismassanassis*" olarak anılan tanrıların anasına adanmış kült ve kutsal alanlar bulunmaktadır. Çoğunlukla bu tanrıça

Apollon ve Artemis'in anaları Leto olarak değerlendirilmekteyse de, annis massanassis'in nasıl Leto'ya dönüştüğü henüz tam olarak kanıtlanamamıştır.

Her ne kadar Leto, Artemis ve Nymphelere tapınım Likya'da temel inanış sistemini olursa da hiçbir zaman, Tanrı Apollon'un önüne geçememiştir. Dolayısıyla tüm çağlar boyunca Likya'nın baştanrısı, Likya soylu Apollon olarak karşımıza çıkar. Özellikle de tanrının kehanet ve ön bilicilik sıfatları Likya Bölgesi'ndeki Patara ve Sura gibi kentlerde kendine yaşam olanağı bulur. Sura'da balıkların hareketine bakarak Apollon rahiplerinin nasıl kehanette bulundukları, Likya Bölgesi ile ilgili bilgi veren bir çok Antik Dönem yazarın eserlerinde yer almaktadır. Başlangıçta kehanet için başvuru olan bu tanrı kökeninde yerli ise de sonrasında Apollon'un kimliği ile özdeşleştirilmiş ve Apollon *Surios*'a adanan tapınaklar inşa edilmiştir. Yine Likya Bölgesinde başlangıçta tanrı *Sozon*'un önemli bir kulte sahip olduğu tapınak duvarlarındaki yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Likya din *pantheon*'unda Tanrı Hephaistos'un kültünün varlığına işaret eden buluntulara ulaşılmıştır. Örneğin Khimaira/Yanartaş'da böyle bir alan karşımıza çıkmaktadır. Burada tanrının kutsal alanının varlığı henüz kanıtlanmamış ve tanrıya adanmış bir tapınağa ulaşılamamışsa da, alanda bulunan mimari parçalar burada tanrıya ait bir tapınak olduğu düşüncesini desteklemiştir. Ayrıca bu alana Bizans Dönemi'nde yine bir dini yapı olan kilise ile şapel yapılmıştır.

Likya Bölgesi'nde Yalakbaşı yerleşiminde ise Tanrı *Sumendis*'in kutsal alanı bulunmakta ve bu kült kendine has karakteri ile tekil bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı Sumendis bu kulte "herşeyi duyan ve bilen" tanrı sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu kült sadece Limyra Teritoryumu içinde yer alan Bonda Yalakbaşı'nda ve Arykanda'da karşımıza çıkmaktadır. Yalakbaşı'nda tanrıya adanmış birkaç sunak, adak steli, kaide ve özellikle de yazıt bulunması kültün varlığını arkeolojik belgelerle de kanıtlamıştır. Açık hava kült alanı olarak bilinen Sumendis kutsal alanı tüm buluntularıyla Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir. Başlangıçta burada tanrıya ait bir tapınak yapısı bulunmadığından Sumendis bir dağ tanrısı olarak nitelendirilmişse de sonraki dönemlerde yapılan araştırmalar, Limyra antik kentinde bir kült alanı olduğunu ortaya koymuştur.

Likya Pantheon'u içinde aynı Sumendis gibi Likya'ya has diğer bir tanrı ise Meizoares' olarak belirlenmiştir. Irmak Tanrısı olan Meizoares'in, Mnara antik kentinde

önemli bir külte sahip olduğu kentte bulunmuş yazıtlardan anlaşılmıştır. Bu yazıtlarda, Irmak Tanrısına sunulan şükranlar, bu kültün Roma Dönemi'ndeki geçerliliğini göstermektedir. Yine mevcut bilgiler ışığında, Likya Coğrafyası'nda Beydağları kırsalında Mnara ile Ekizce'de, Tanrı Ares'in tapınımı görülmüş, bu merkezde de tıpkı Yalakbaşı'nda olduğu gibi tanrıya steller adandığı saptanmıştır. Tanrıya ait bir tapınak ya da yerleşim kalıntılarına rastlanılmasa da, burada bir açık hava kült alanının olduğu varsayılmaktadır.

Antalya Hurma'da ise baş Tnarı Zeus'a ait açık hava tapınağı belirlenmiştir. Bu alanın Zeus'a adanmış bir kutsal alan olduğu düşüncesinin ortaya çıkmasında alanda bulunan ve Zeus'la özdeşleştirilen bir kabartmanın bulunması etkili olmuştur. Ancak tekil örnekler bulunsa da, Likya Coğrafyası'nda Zeus, Ares ve Helios gibi kültlerin çok yaygın olmadığı görülmektedir. Antalya Hurma'daki Zeus açık hava tapınağının, Trebenna, Attelia, Phaselis ve Olympos gibi kentlerle yakın ve antik yollar üzerinde bulunması, bu kutsal alanın yöreden geçen tüm Likyalılar tarafından ortak kullanıldığı fikrinin oluşmasında etkili olmuştur.

Likya Bölgesi Beydağları coğrafyasındaki genelde bir kent dokusu vermeyen İn Önü yerleşiminde ise teraslanmış bir tepe üzerindeki temenos duvarlarının bulunduğu alanda tapınak izlerine rastlanmıştır. Bu alanda bulunan Roma Dönemi'ne tarihlenen adak stelleri üzerinde Anadolu'nun atlı binici tanrısı olan Kakasbos'un betimlemelerinin olması kült alanının kimliklendirilmesinde etkili olmuş ayrıca bir kaya üzerinde Dioskur'lar betimlemelerine rastlanılmıştır. Dioskur'ların Likya ve Pisidia Bölgesi'nde yaygın olarak tapınım gördüğü, özellikle de Likya'nın kırsal kesimindeki İn Önü, Akallisos, Arykanda, Khoma, Korydalla ve yakın komşusu Neopolis gibi yerleşimlerde yayılımının olduğu anlaşılmıştır.

Phaselis teritoryumu içinde yer alan ve Tahtalı Dağ eteklerinde bulunan Kirsecik Mevkii'nde bulunan anteli bir yapı ve adak stelleri gibi buluntular nedeniyle burada Tanrı Helios'a adanmış bir kült alanının varlığı ortaya konulmuştur. Buranın bir çiftlik yerleşimi olmasına rağmen, yerleşimden uzak bir yerine küçük bir tapınak yapıldığı ve burada tanrıya ibadet edildiği çalışmalarla ortaya konulmuştur. Ayrıca Likya Bölgesi coğrafyasının Beydağları kırsalında konumlanan kentlerde belirli bazı yerlerde ortak kullanıma uygun kutsal mekan ve ibadet yerleşimlerinin oluşturulduğu görülmüştür. Bu tür yerler merkezdeki büyük ibadet yerleri ve kutsal alanlardan uzak yaşayan yaşayan insanlar için elverişi bir ibadet alanı olarak hayatı kolaylaştırmıştır. Bu tür örnekler arasında İn Önü kutsal alanında ki tapınak yapıları, Kirsecik Mevkii'nde ki Helios kutsal alanı, Ekizce ve Mnara'da ki Ares kült alanı bulunmaktadır.

Ayrıca çalışma kapsamımız içinde bulunan alanda sadece Sura'da Tanrı Apollon Surius'a adanmış bir tapınak günümüze ulaşmışken, diğer yerleşimlerdeki kutsal yerlerin daha çok bir açık hava kült alanı niteliği taşıdığı görülmüştür. Buralardaki kutsal alanların varlığı ise daha çok ele geçen kaya kabartmaları, yazıtlar, mimari parçalarla kimliklendirilebilmiştir. Ancak bölgede ilerleyen zamanlarda yapılacak çalışmalar ve açığa çıkarılacak arkeolojik veriler şüphesiz Likya'daki yerleşim dışı kutsal alan ve kültürlerin çok daha bilinir hale gelmesini olanaklı kılacaktır.

5. KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Aristoteles, *Politica*, (Çev. H. Rackham) (2005). Vol XXI, Cambridge, Massachusetts.

Athenaios, *Deipnosophistai*, (Çev. C. B. Gulick), Loeb Classical Library. Cambridge, Harvard University Press, 1967.

Herodotos, *Historia*, (Çev. M. Ökmen), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi. İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

Homeros, *Odysseia*, (Çev. A. Erhat, A. – A. Kadir), 1988, İstanbul.

Ksenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*. (Trans: E. C. Marchant – O. J. Todd), Vol. IV. Cambridge, Massachusetts, 2013, London.

Platon, *Yasalar*, (Çev. Ç.Şentuna– S. Babür), 1998, İstanbul.

Plinius, *Naturalis Historia*, (Çev. J. Bostock, M.D., F.R.S. H. T. Riley, Esq. B. A. London, Taylor and Francis), Red Lion Court, Fleet Street, 1855.

Plutarkhos, *De Sollertia Animalium* (The Face in the Moon)

Ptolemaios, *Geographike Hypothesis*, (Ed. C. F. Augustus) Nobbe Cilt 2, Lipsiae, 1845.

Pseudo-Skylaks, *Periplus*, (Çev. M. Arslan), 2012. *Mediterranean Journal of Humanities* II/1.

Sophokles, *Oidipus Kolonos'ta*. (Çev. N. Ataç), 1941, İstanbul.

Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XII-XIV*, (Çev. A. Pekman), 2012, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Modern Kaynaklar

Akkurnaz, S. (2007). *Anadolu'daki Dor Düzenli Tapınaklar*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Akyürek-Şahin, E. (2016). Likya'da Tanrılar ve Kültler/Gods and Cults in Lycia, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia: The Country of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul, 536-549.

Alp, S. (2002). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

- Arslan, M. – Tüner-Önen, N. (2017). 2016 Yılı Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu Yüzey Araştırması, *AST* 35. Cilt. 2, 181-199.
- Arslan, M.- Tüner-Önen, N. (2018). Phaselis 2017 Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları, *Phaselis IV*, 295-323.
- Atik-Korkmaz, S. (2016). Ana Tanrıçanın Kutsal Alanı: Letoon/Sanctuary of Mother Goddess: Letoon, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia: The Country of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul, 186-206.
- Bayburtluoğlu, C. (2006). Arykanda Tanrıları ve Kültleri (ed. K. Dörtlük-B. Varkıvaç-T. Kahya-J. Courtils-M.D. Alparslan-R. Boyraz), *III. Likya Sempozyumu Bildirileri*. Cilt. 1, Antalya 07-10 Kasım 2005, 61-67.
- Bean, G. (1976). Sura The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, N.J.
- Bean, G. (1998). *Eski Çağ'da Lykia Bölgesi*, İstanbul.
- Becks, R. (2016). Tarih Öncesinde Likya/The Prehistory Lycia, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, (Ed. H. İşkan-E. Dünder), İstanbul, 26-35.
- Behm, S. (2010). *Das Heroon von Gölbaşı Trysa*, GRIN Verlag.
- Bleibtreu, E. – Borchhardt, J. (2013). *Strukturen Lykischer Residenzstadte im Vergleich zu alteren Städten des Vorderen Orients*, Suna-İnan Kırac Vakfı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, *Adalya Supplement Series 12*, Antalya.
- Blum, H. (2016). Likya'nın Tarihi Coğrafyası/Historical Geography of Lycia, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, (Ed. H. İşkan-E. Dünder), İstanbul, 136-142.
- Bulut, S. (2005). Likya-Pamfilya-Pisidia Sınır Bölgesinden Sıradışı İki Zeytinyağı İşliğı, *Adalya* 8, 191-210.
- Blut, S. (2018). Lykia'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Üzerine bir Ön Değerlendirme /A Preliminary evaluation on Olive oil and Wine Production in Ancient Lycia", *Cedrus VI*, 675-700.
- Borchhardt, J. (1975). *Myra: Eine Lykische Metropole in Antiker and Byzantinischer Zeit*, *IstForsch* 30, Mann Verlag, Berlin.
- Bönisch-Meyer, S. (2016). *Mitoslarda Likya ve Likyalılar/Lycia and Lycians in Myths*, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, (Ed. H. İşkan-E. Dünder), İstanbul, 12-26.

- Brandt, H - Kolb, F. (2005). *Lycia et Pamphylia: Eine Römische Provinz im Südwesten Kleinasien*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz.
- Bryce, T.R. (1974). The Lukka Problem and A Possible Solution, *JNES* 33-4, 395-404.
- Bryce, T. R. (1983). The Arrival of the Goddess Leto in Lycia, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 32/1, 1-13.
- Camgöz, F. (2010). *M.Ö. 2. M.S. 1. Yüzyıllarda Lykia Tarihi: Roma İle İlişkileri Eyalet Olma Süreci*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Carruba, O. (1996). *Neues zur Frühgeschichte Lykiens*, Wien.
- Choiseul-Gouffier. (1899). *Marie Gabriel Florent Augustede, Voyage Pittoresque de Grece, J.J. Blaise. M, DCCC, IX*. Paris.
- Cook, A.B. (1925). Zeus ning), Vol. II, Cambridge University. God Of The Dark Sky (Thunder And Light
- Çelgin, V. (2003). Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri II: Keldağ/Göldağ (Neapolis) Antik Yerleşmesindeki ‘Aspalos-Artemis Akraia’ Kültü, Epigrafik ve Arkeolojik Veriler ışığında Bir Değerlendirme”, *Adalya* 6, 141-170.
- Çevik, N. (1995). Antalya-Hurma Köyü’nde Bir Çiftlik Yerleşimi, *Likya II*, 39-61.
- Çevik, N, (1996). Kent Antalya’nın Arkeolojik Envanteri Projesi II: Hurma Köy Yüzey Araştırmaları, *AST. XIV/1*, 235-251.
- Çevik, N. Kızıgut, İ. Aktaş, Ş. (1998). 1997 Yılı Trabenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları, *AST. XVI, Cilt. 2*, 401-423.
- Çevik, N. Kızıgut, İ. Aktaş, Ş. (1999). Trabenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 1998, *AST. XVII, Cilt. 2*, 321-329.
- Çevik, N. (2002). *Taşların İzinde Likya, Alternatif Bir Gezi Rehberi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- Çevik, N. Varkıvanç, B. Bulut, S. Akyürek, E. (2004). Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2002, *AST. XXI*, 265-278.
- Çevik, N. Varkıvanç, B. Bulut, S. Kızıgut, İ, Akyürek, E. Pedarros, I.P. (2004). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2003: Neopolis-Kelbessos ve Çevreleri, *AST. XXII. Cilt. 1*, 101-114.
- Çevik, N. Varkıvanç, B. Bulut, S. Kızıgut, İ. Akyürek, E. Pedarros, İ.P. Kunze, M. Özdilek, B. (2006). Bey Dağları 2004 Yılı Yüzey Araştırmaları, *AST. XXIII. Cilt. 1*, 141-155.
- Çevik, N. Bulut, S. Kızıgut, İ. Akyürek, E. Pedarros, I.P. Kunze, M. (2006). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2005, *AST. XXIV. 99-106*.

- Çevik, N. Kızıgut, İ. Kunze, M. Bruer, S.G. (2006). *İN ÖNÜ*, AST 23, Cilt. 1, 149-151.
- Çevik, N. Bulut, S. Kızıgut, İ. Akyürek, E. Kunze, M. (2007). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2006, AST. XXV, Cilt. 1, 299-305.
- Çevik, N- Kızıgut, Bulut, S. (2007). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2006 Surveys in the Bey Dağları in 2006, ANMED, 2007-5, 102-106.
- Çevik, N. (2007a). Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar, *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan, VITA/ Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, (Ed. M. Alparslan-M. Doğan-Alparslan-H. Peker), 175-193.
- Çevik, N. (2007b). Antalya-Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 1997-2006 ve Yeni Keşifler, *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıl Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Atatürk Üniversitesi 50. Yıl 1957-2007, Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, 17-37.
- Çevik, N. –Bulut, S. (2007). The Belen and Kelbessos farmsteads with towers on the border of Pisidia-Lycia and some thoughts on security in the Countryside, *Adalya Vol. 10*, 105-130.
- Çevik, N-Öztürk, H, (2011). Sura: Likya'da Bir Kehanet Merkezi, *Aktüel Arkeoloji* 22, 90-97.
- Çevik, N. (2015). *Likya Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Vakfı, İstanbul.
- Çevik, N. (2018). Lykia, Pisidia, Pamphylia Kavşağında Termessos'un Uç Kalesi: Neopolis, *Cedrus VI*, 435-451.
- Darga, A.M. (1992). *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- Dağlı, İ. (2011). *Nympheler ve Lykia'da Nympheler'e Adanmış Kabartmalar* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Delemen, İ. (1995). Lykia-Kabalia-Pisidia Bölgesinden Roma Dönemi Dioskurlar ve Tanrıça Kabartmaları, *Belleten* LIX, Sayı 225, 295-321.
- Delemen, İ. (1999). *Anatolian Rider Gods, A Study on Stone finds From the Regions of Lycia, Psidia, İsauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period*, AMS 35. Bonn.
- Delemen, İ. (2005). Haluk Perk Müzesi'ndeki Thrak ve Anadolu Atlıları, *Tuliya I*, Haluk Perk Müzesi, 149-176.
- Demirel, M.- Hülden, O. – Yener- Marksteiner, B. (2014). Limyra Teritoryumu Araştırmaları 2013: Yalak Başı Antik Yerleşimi ve Çevresi, *Anmed 2014-12*, 179-183.
- Diler, A. (1988). Olympos ve Hephaistion'da Kült Kalıntıları Üzerine Bir Ön Araştırma, AST. VI, 107-121.
- Diler, A. (1991). Lykia Olympos Dağında Bir Ön Araştırma, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIX, 38-167.
- Draycott, C. (2008). Bird-women on the Harpy Monument from Xanthos, Lycia:

- Siren or harpies?, *Studies in Classical Archaeology Vol. IV, Essays in Classical Archaeology* for Eleni Hatzivassilio 1977-2007, *Oxford*.
- Durnford, S. P. B (2008). Is Sarpedon a Bronze Age Anatolian Personal Name or a Job Description?, *AnatSt* 58, 103-113.
- Duru, R. (2006). Batı Akdeniz Bölgesinde Neolitik'e Geçiş, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*, Cilt. I, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya. 225-231.
- Efendioğlu, T. (2008). *Hellenizm ve Roma Çağları Likya'sında Yerel Kültler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Efendioğlu, T. (2012). *Hellenizm ve Roma Çağları Likya'sında Yerel Kültler*, Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I Anadolu Akdeniz Sempozyumu, 04-07 Kasım 2009, 109-122.
- Erdemir-Palaz, H. (2006). Akdeniz Çevresinde Gelişen Siyasi Olaylarda Likya'nın Yeri (İ.Ö. 5.yy ile İ.S. 1.yy. Arası), *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Cilt II*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya. 573-585.
- Eren, K. (2015). Arkaik Kutsal Alanlarda Yer Seçimini Belirleyen Etmenler, *Disiplinler arası Akdeniz Araştırmaları Dergisi, Phaselis*, Volume I, 221-229.
- Freely, J. (2002). *Türkiye Uygarlıklar Rehberi* 4, İstanbul.
- Frei, P. (1990). Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit, *Aufstieg und Niedergang Römischen Welt*, II 18/3.
- Forrer, E. (1926). *Forschungen*, I/1, Berlin.
- Forrer, E. (1932). *RLA I*, Berlin. (Assuwa Maddesi).
- Foss, C. (1994). The Lycian Coast in the Byzantine Age, *DOP* 48, 1-52.
- Furtwangler, A. (1884). Dioskuren, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie I*, (Ed. W. H. Roscher), Leipzig, 1154-1178.
- Garstang, J.- Gurney, O.R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Geertz, C. (1993). *The Interpretation of Cultures*, London.
- Guettel, S. (2004). *Landscapes, Gender and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. Berkeley.
- Gurney, O.R. (1997). The Annals of Hattusilis III, *AnatSt* 47, 127-139.
- Gür, B. (2016). Antik Hellen Tapınağı ve Kutsal Alanlarında Tasarım ve Düzenlemeler, *Cedrus IV*, 61-74.

- Hawkins, J.D. (1998). Tarkasnawa King of Mira: Tarkondemos, Boğazköy Sealings and Karabel, *AnatSt* 48, 1-31.
- Health, M. (1998). *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge*, 141. Bd., H. 2, 204-206.
- Heberdey R. – Kalinka E. (1896). Bereich über Zwei Reisen im Südwestlichen Kleinasien, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 45/I, 1-56.
- Hellenkemper, H.- Hild, F. (2004). *Lykien und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini* 8, Wien.
- Hellström, P. (2007). *Labraunda Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*, İstanbul.
- Hiil, G.F. (1964). Catalogue of Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia, *Plat. XXIII*, Cilt. 1, 100-110.
- Hülden, O. (2006). *Ein Felsheiligtum mit Dreifigurenrelief im nördlichen Yavu-Bergland (Zentrallykien)*, *IsMitt* 56, 215-225.
- İplikçioğlu, B. (2003). Pamfilya ve Doğu Likya'da Epigrafya Araştırmaları 2001, *AST*. 20, Cilt. 2, 71-75.
- İplikçioğlu, B. (2006). Doğu Likya'da Epigrafik Araştırmalar, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Cilt I*, Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 325-331.
- İplikçioğlu, B. (2016). Bir Roma Eyaleti Olarak Likya, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul (Ed. H. İşkan-E. Dündar), 60-68.
- İşler, B. (2009). *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- İşık, F - İşkan H – Çevik, N. (2001). *Milliarium Lyciae; Patara Yol Kılavuz Anıtı/Das Wegweisermonument von Patara, Önraper/ Vorbericht, Lykia* 4, Antalya.
- İşık, F. (2012). *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*, İstanbul.
- Jameson, S. (1965). *Lycia and Pamphylia under the Roman Empire from Augustus to Diocletian*, Diss. Oxford.
- Kalinka, H. (1896). *Zwei Reisen im Südwestlichen Kleinasien, Denkschriften* 45, Vienna.
- Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.
- Karayaka, N. (2007), *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul.

- Keen, A. G. (1998). *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers, c. 545-362.*
- Kızıgut, İ. Kunze, M. (2006). Bemerkungen zu İn Önü-eine unbekannte Stadt im lykisch-pamphylishen und pisidischen Grenzgebiet, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Akmed*, 345-355.
- Kızıgut, İ- Kunze, M- Çevik, N- Bulut, S. (2007). İn Önü Yüzey Araştırmaları 2005, *AST*. 24, Cilt. 1, 99-106.
- Kızıgut, İ.-Bulut. S-Çevik. N. (2009). An East Lycian City: Idebessos, *Adalya, Vol. 12*, 145-172.
- Kızıgut, İ (2010). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2008, *AST* 27, Cilt. 3, 339-359.
- Kızıgut, İ-Akalın, E. (2010). Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2009: Mnara/ Surveys in the Beydağları in 2009: Mnara, *ANMED*, 2010-8, 115-119.
- Kızıgut, İ. (2017). Antalya Tahtalı Dağ Çevresi Yerleşimlerine İlişkin Yeni Bulgular ve Öneriler, *Cedrus V*, 199-215.
- Koçak, M. (2016). Likya Apollonu ve Kehaneti, The Lycian Apollo ve Oracle,
- Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul (Ed. H. İşkan-E. Dünder), 550-558.
- Kolb, F. (2016). Beylikler Dönemi'nde Likya (M.Ö. 550-360), *Lukka'dan Likya'ya Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul (Ed. H. İşkan-E. Dünder), 36-46.
- Konak, S. (2003). *Antik Karya Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Köymen, Ç. (2006). *Metropolis Ares Tapınağının Buluntular Işığında Mimari Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Kretschmer, P. (1948). Bellerophon, *Glotta* 31. Bd. ½, 92-103.
- Kurt, A.O. (2017). Anadoluda İlk Tapınak: Göbekli Tepe, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 21. Say. 2. 1107-1138.
- Kütük, S. (1986). Kakasbos ve Kültü, *TTK* 9, 405-413.
- Lambrinoudakis, W. (1984). *LIMC II/1, s.v. "Apollo"*, 314-327.
- Le Roy, C. (1961). Λακωνικά, *BCH* 85, PERSEE, 206-235.
- Le Roy, C. (1995). Activites De La Mission Archeologique Française De Xanthos-Letoon en 1991 et 1992, *KST*. XV, Cilt. 2, 303-323.

- Macqueen, J.G. (1968). Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millenium B.C., *AnatSt* 18, 169-185.
- Marksteiner, T. (2006a). Wehrdörfer im Bonda-Gebiet, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Cilt I* Antalya. 441-458.
- Marksteiner, T. (2006b). Andriake Yüzey Araştırması 2004 Yılı Çalışması ANMED 2006-4, 71-74.
- Marsteiner, T. (2007a). Andriake Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları-Surveys in Andriake in 2005, ANMED 2007-5, 98-101.
- Marsteiner, T. (2007b). Der Yalakbaşı auf dem Bonda Tepesi in Ostlykien. Eine dörfliche Siedlung und ein landlicher Kultplatz im Umland von Limyra, *Chiron* 37, 243-293.
- Marksteiner, T. (2007c). Limyra Çalışmaları 2006 Works at Limyra in 2006, Kazı Raporları ANMED, 2007-5, 31-36.
- Marksteiner, T. (2010). *Lykien, Ein archaologischer Führer*. München.
- Mazarakis, A.J. (1988). Early Greek Temples: Their Origin and Function, (Eds. R. Hagg, N. Marinatos – G. Nordquist), *Early Greek Cult Practise*. Stocholm, 105-119.
- Metzger, H. (1952), *Catalogue des Monuments Votifs du Musee d'Adalia. Etudes Orientales XI*, Paris.
- Nilsson, M.P. (1969). *Greek Piety*, New York.
- Nolle, J. (2016). Königliches Gefolge Beim Fischorakel von Sura, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Cilt. I*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya. 515-523.
- Nour, C. (1976). Inscriptions et reliefs de Kibyratide et de Cabalide, *ZPE* 22, 109-136.
- Ogan, A. (1951). *Didim'de Apollon Mabedi Kılavuzu*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul.
- Onur, F. (2016). *Antik Veriler Işığında Lykia'nın Hidroğrafyası Likya İncelemeleri I*, 53-63.
- Özdilek, B. (2014). Beydağları Yüzey Araştırmaları, *Mustafa Kemal Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırma Projeleri* (Ed. A. Özfırat-N. Coşkun), Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları. No. 51, 303-350.
- Özgen, İ. (2006). Elmalı Ovası ve Hacımusalar, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, Cilt II, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya*, 537-557.
- Öztaşkın, G.K. (2012). Yanartaş (Khimera)'taki, Bizans Dönemi Bazilikası, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdeniz Sempozyumu, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*, 313-327.
- Öztaşkın, G.K.- Uçkan, B.Y. (2015). Olympos Kazısı 2015 Yılı Çalışmaları, *KST*. 38. Cilt. 3, 187-202.
- Özüdoğru, Ş. (2002). *Patara Sikke Basımları ve Patara Kazılarında (1989-2001) Ele*

- Geçen Sikkeler*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Özüdoğru, Ş. (2013). Likya’da Persler ve İzleri, *Aktüel Arkeoloji* 25, 80-99.
- Pace, B. (1916-1920). La Zona Costiera de Adalia a Side, *ASAtene* 3, 29-71.
- Peschlow-Bindokat, A. (2006). *Tarih Öncesi Kaya Resimleri: Latmos Dağları’ndaki Prehistorik Kaya Resimleri*, Vehbi Koç Vakfı Sadaberk Hanım Müzesi, İstanbul.
- Robert, L. (1949). İonia Sikkeleri ve Kyenai, *Hellenica* VII, 70-73.
- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Savaş, Ö. (2006). Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglifli Belgeler Işığında: Hattuşa’dan
- Lukkaya, III. *Uluslararası Likya Sempozyumu, Suna-İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*, Cilt II, Antalya. 679-711.
- Seçer Fidan, S. (2012). *Yazılı Belgeler Işığında Lukka Ülkesi’nin Hitit Tarihindeki Yeri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK, Ankara.
- Spratt, T.A.B-Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas and The Cibyratis*. London.
- Şahin, N. (2001). *Zeus’un Anadolu Kültleri*, (Akmed, Monografi Dizisi 2), İstanbul.
- Takmer, B. (2002). *Likya Oroğrafyası. Likya İncelemeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taşkıran, H. (2006). Likya Bölgesinin Paleolitik Dönemi, III. *Uluslararası Likya Sempozyumu, Suna-İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* Cilt II, Antalya. 761-769.
- Tiryaki, S. G. (2018). The Sanctuary with the Relief of the “Twelve Gods” in the Elmalı Highlands: On the Iconography of “Leto, her children, and the Nymphs” in Ancient Southwest Anatolia, *Suna-İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü* Adalya, 135-150.
- Tüner-Önen, N. (2015). Yeni Buluntular Işığında Phaselis Epigrafi Çalışmaları, *Phaselis. Volume I*, 19-38.
- Uçkan B.Y.- Mergen Y. (2006). Olympos Antik Kenti 2005 Yılı Yüzey Araştırması, *Anmed* 2006- 4, 125-131.
- Uğurlu, E. (2006). *Olympos Nekropolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Umar, B. (1990). Arzawa Ülkelerinin Lokalizasyonu Üzerine Yeni İpuçları, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 46-49, 28-29.
- Von Aulock, H. (1974). Die Münzprägung des Gordion III und der Tranquilliana in Lykien, *Ismitt*, Beiheft 11, 241-244.
- Wurster, W.W. (1975). *Die Ruinen von Yukarı Beymelek*, *IstForsch* 30, 87-90.
- Wycherley, R.E. (1963). *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Zimmermann, M. (2016). Likya Uygarlığının Keşfi/ The Discovery of Lycian Civilisation, *Lukka'dan Likya'ya Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia The Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Yapı Kredi Yayınları Anadolu Uygarlıkları Serisi 5, İstanbul (Ed. H. İşkan-E. Dündar), 4-12.

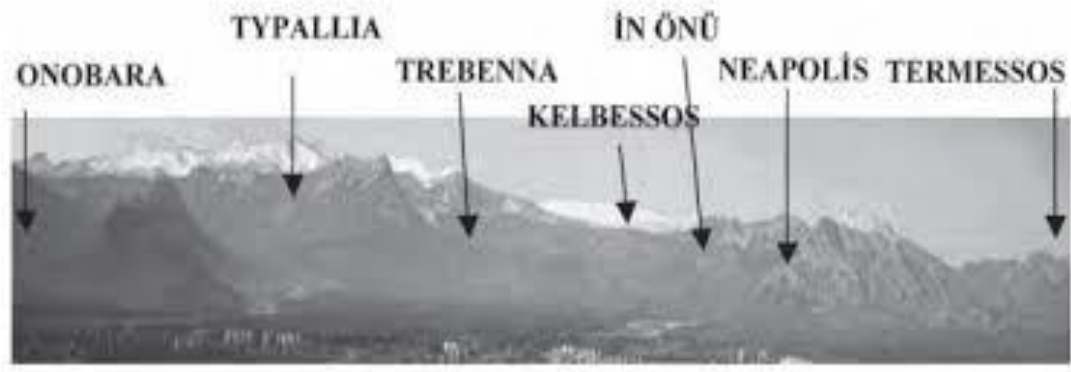
6. HARİTALAR

Harita 1. Likya Bölgesi Antik Kentleri (stepmap.com.)

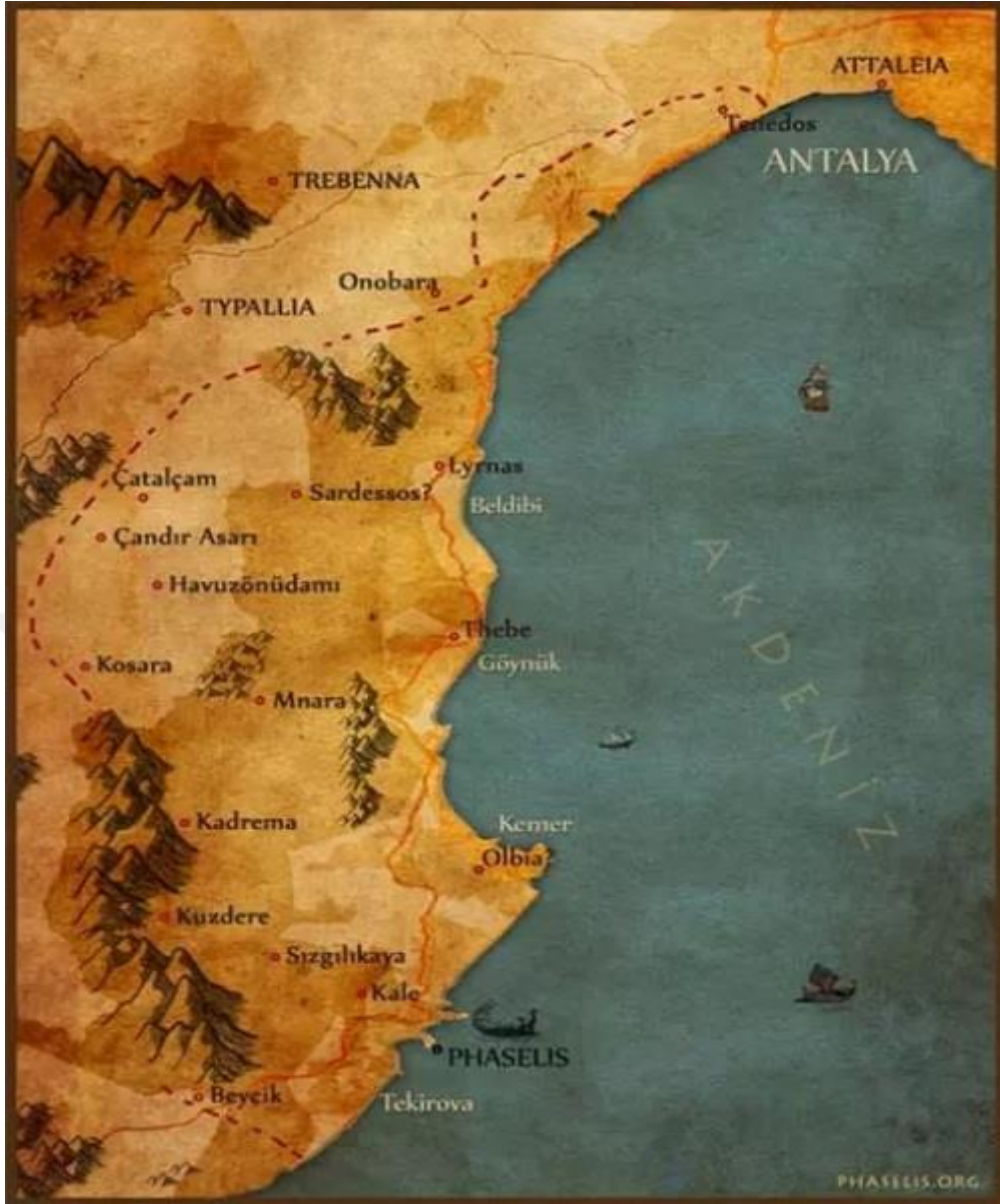
Harita 2. Likya Bölgesi'nin Coğrafi Konumu (Google.com.)

Harita 4. Beydağları Kırsal Yerleşimleri (Özdilek, 2014, Res, 1)

Harita 5. Beydağları Uydu Gösterimi (Çevik, 2007, Res, 1)

Harita 6. Phaselis Territory Haritası (Google.com)

7. LEVHALAR

Levha 1

Res. 1. 27. Sura Apollon Kehanet Tapınağı ve Apollon Vadisi (Çevik, 2015, 395)

Res. 2. Sura Apollon Tapınağı Arkadan Görünümü (Süleyman Karamıklı)

Res. 3. Sura Rahipler Alanı ve Anıtsal Likya Mezarı (Çevik, 2015, 396)

Res. 4. Sura Apollon Tapınağı Rahipler Listesi (Çevik, 2012, fig. 1)

Res. 5. Sura Kutsal Alanı Bizans Kilisesi (Çevik, 2012, fig. 5)

Res. 6. Sura Kutsal Alanı Bizans Kilisesi Cepheden Görünümü (Çevik, 2012, fig.4)

Res. 7. Sura Kutsal Alanı Nekropolün'den bir Lahit (Süleyman Karamıklı)

Res. 8. Yalakbaşı Yerleşimi İçindeki Tek Katlı Büyük Yapı (Demirel-Yener Marksteiner-Hülden, 2014, Res. 2)

Res 9. Yalakbaşı Nekropolü Bir Lahit Örneği (Demirel-Yener-Marksteiner-Hülden, 2014, Res. 3)

Res 10. Yalakbaşı Duvar Örgü Stili (Demirel- Yener-Marsteiner, Hülde, 2014, Res. 4)

Res. 11. Yalakbaşı Sumendis Kutsal Alanında ki Adak Stelleri (Demirel-Yener-Marksteimer-Hüden, 2014, Res. 5)

Res. 12. Yalakbaşı Kutsal Alanında Bulunan Zeytin ya da Şarap Presi (Demirel-Yener-Marksteimer-Hüden, 2014, Res. 6)

Res. 13. Khimaira/Yanartaş Sönmeyen Ateşi ve Hephaistos Tapınağına Ait Olabileceği Düşünülen Mimari Bloklar (Süleyman Karamıklı)

Res. 14. Yanartaş Kutsal Alanında Bulunan Kilisenin Batı'dan Görünümü (Süleyman Karamıklı)

Res. 15. Yanartaş Üç Nefli Kilisesi (Öztaşkın, 2012, Res. 2)

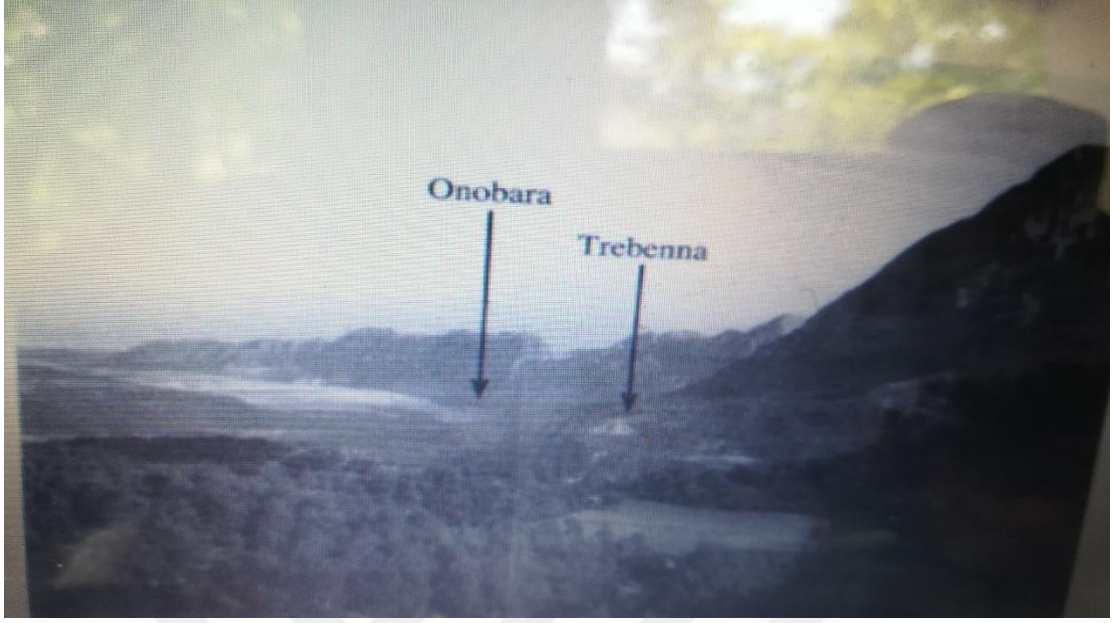
Res. 16. Yanartaş Üç Nefli Kilisesinin Kuzey Nef Apsisi (Öztaşkın, 2010, Res. 8)

Res. 17. EkizceAres Kutsal Alanı (Arslan-Tüner-Önen, 2018, Fig. 24)

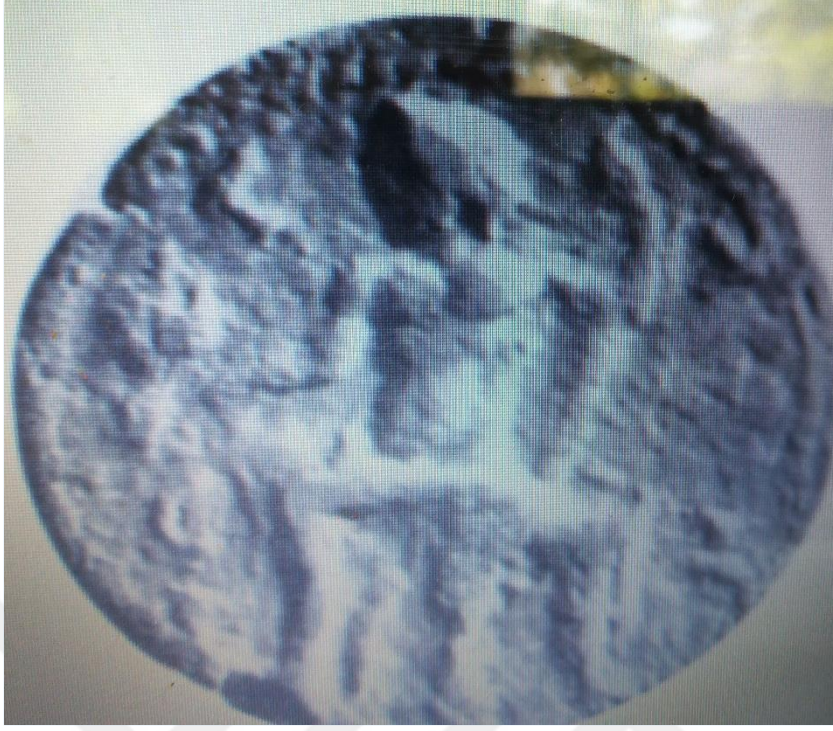
Res. 18. Mnara Kenti'nin Genel Görünümü (Kızgut, Akalın, 2010, Res, 1)

Res. 19. Hurma Üzümcek Dağı'nın kuzeyindeki yerleşimler (Çevik, 1995, Res 2)

Res. 20. Hurma Zeus Kabartması (Çevik, 1995, Res 5)

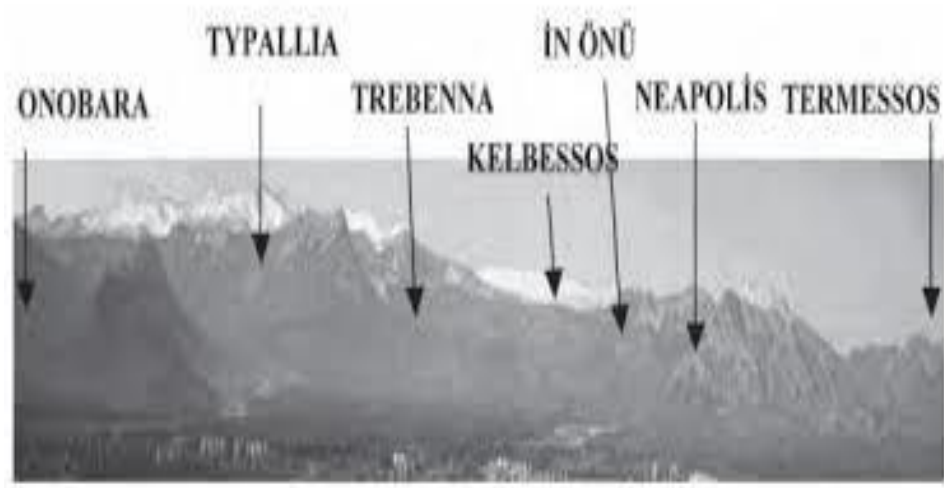
Res. 21. Poğla Sikkesi üzerinde Zeus tasviri (Çevik, 1995, Res,4)

Res. 22. Sibidunda sikkesi üzerinde Zeus tasviri (Çevik, 1995, Res, 3)

Res. 23. Antalya Hurma Zeus Kabartması (Çevik, 2015, s. 81)

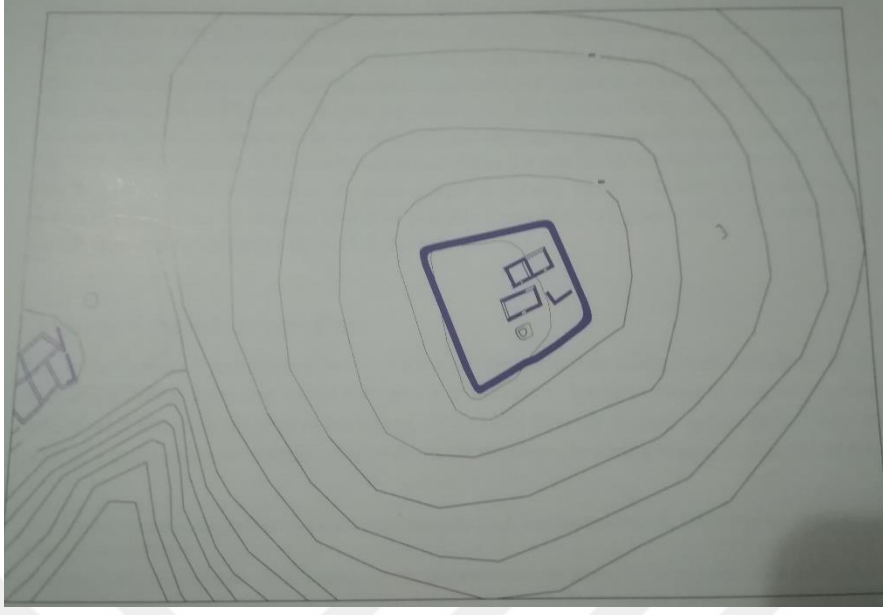
Res. 24. Beydağları Kırsalındaki Antik Yerleşimler (Çevik, 2007, Res, 2)

Res. 25. İn Önü Doğu Yerleşimi, A Birimi, (Kızgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 3)

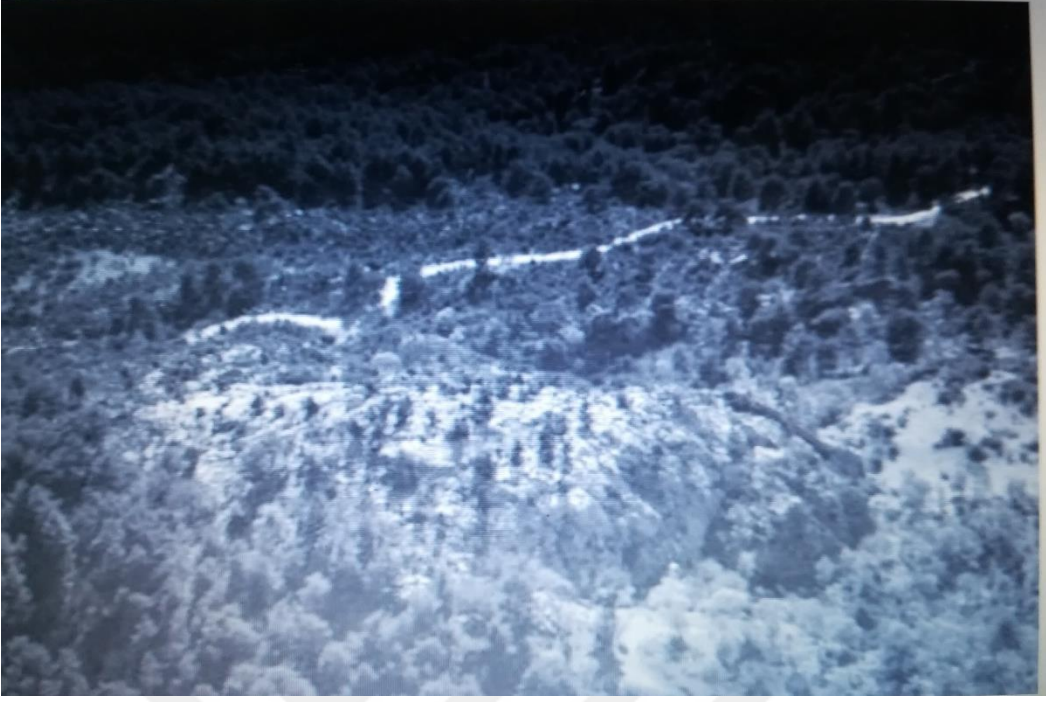
Res. 26. İn Önü Yerleşimi Doğu Kesimi Hyposorionlu Lahit ve Khamasorion, (Kızgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 7)

Res. 27. İn Önü Yerleşimi, Kutsal Alanı, (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 7)

Res. 28. İn Önü Kutsal Alanı Tapınakların Konumu, (Çevik, Kızgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 3)

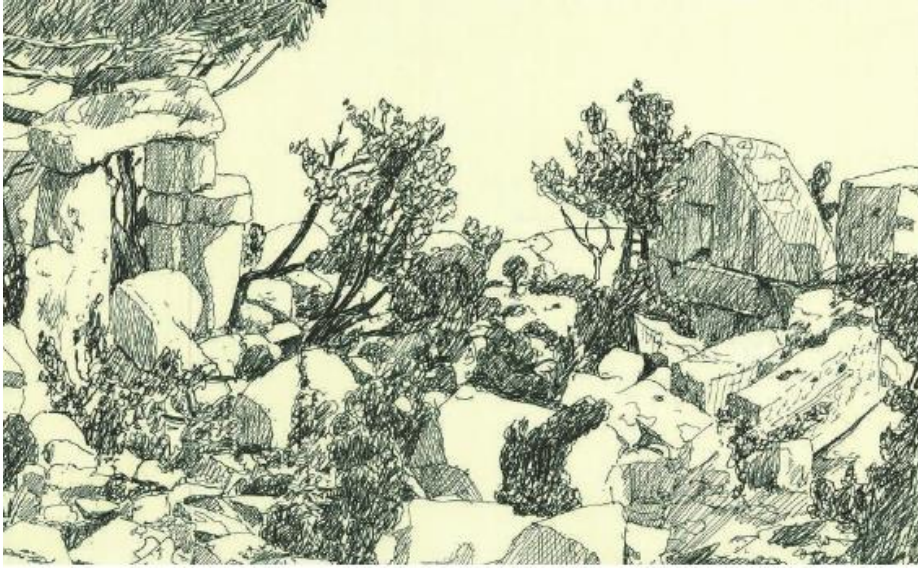
Res. 29. İn Önü Kutsal Alanın Çevreden Konumu, (Çevik, Kızgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 1)

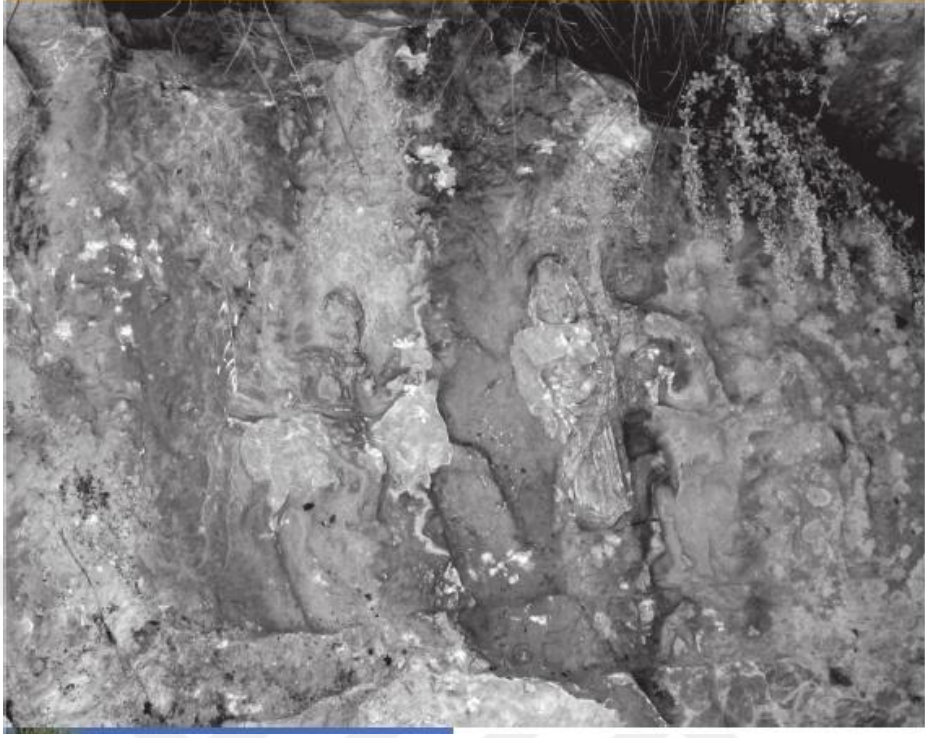
Res. 30. İn Önü Yerleşimi Tarım Terasları, (Çevik, Kızgut, Kunze, Bruer, 2006, Res, 2)

Res. 31. İn Önü Kakasbos Adak Stelleri, (Çevik, Kızgut, Kunze, Bulut, 2007, Res,9)

Res. 32. İn Önü Doğu İşlik Kabartması, (Özdilek, 2014, Res, 60b)

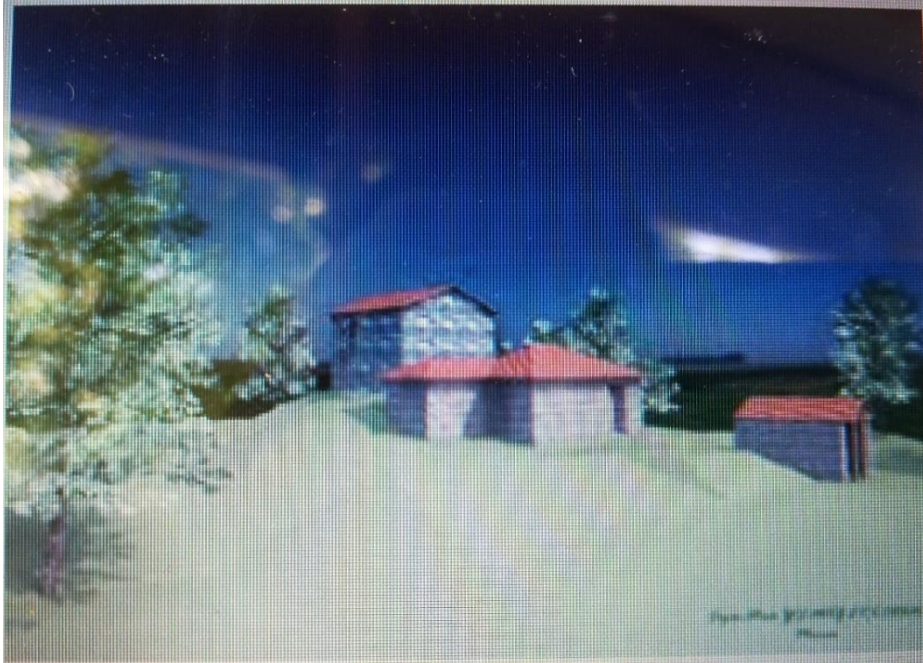
Res. 33. İn Önü Kutsal Alanında Bulunan Tanrı Dioskur'ların Kaya Kabartması, (Özdilek, 2014, Res, 60a)

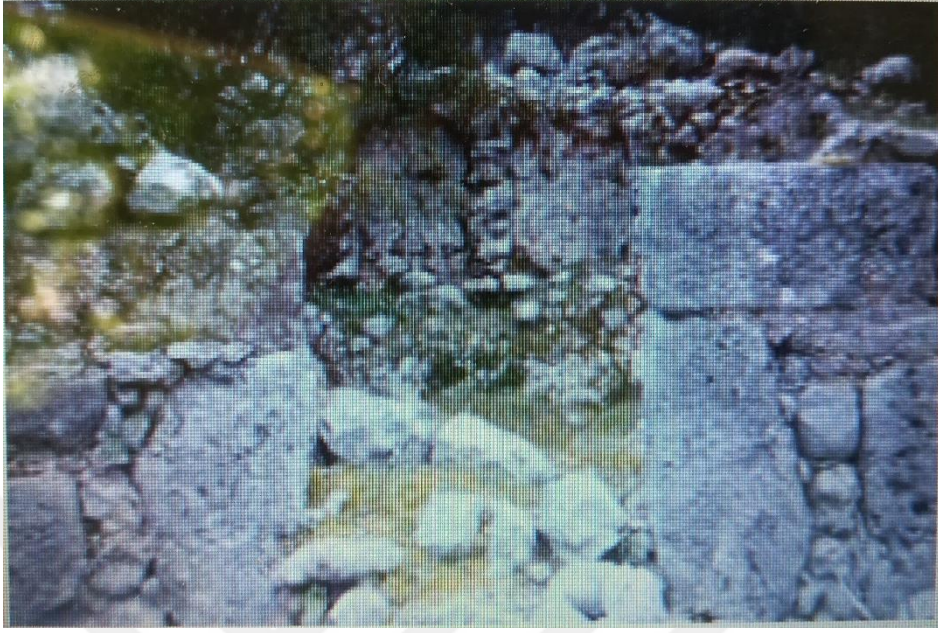
Res. 34. İn Önü Kutsal Alanı Dioskur Kabartması, (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 5)

Res. 35. İn Önü Merkez Yerleşimindeki Bouleuterion Yapısı, (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 1)

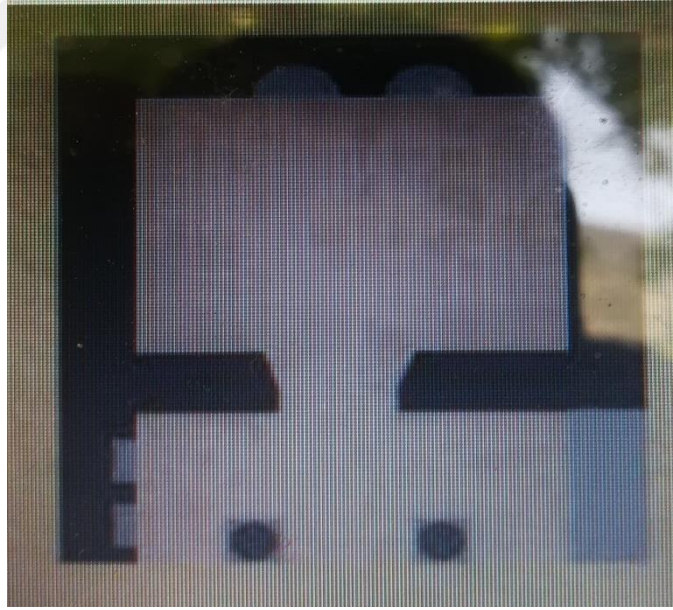
Res. 36. Kirsecik Mevkii'ndeki Güneydoğu Çiftlik Yerleşiminin Canlandırılması, (Kızgut, 2017, Fig, 16)

Res. 37. Kirsecik Anteli Yapı, (Kızgut, 2017, Fig, 17)

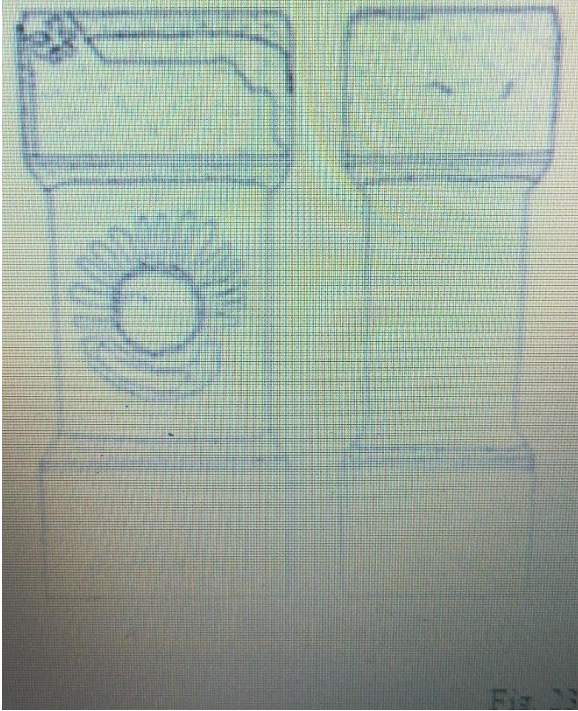
Res. 38. Kirsecik Anteli Yapının Ante Nişi, (Kızgut, 2017, Fig, 17A)

Res. 39. KirsecikAnteli Yapının Kesiti, (Kızgut, 2017, Fig, 18)

Res. 40. Kirsecik Mevkii'nde Bulunan Profilli Sunaklar, (Kızıgut, 2017, Fig, 21, 21A, 22)

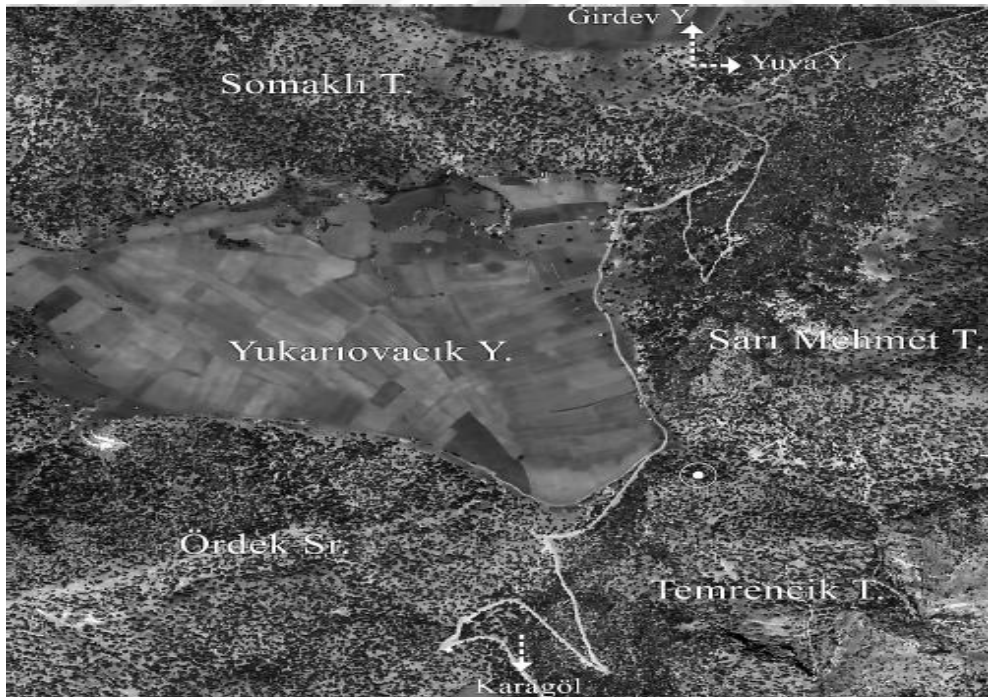
Res. 41. Kirsecik Mevkii'nde Bulunan Yazıtlı Sunak Profil Çizimi, (Kızıgut, 2017, Fig, 23)

Res. 42. Kirsecik Mevkii Yazıtlı Sunak, (Kızıgut, 2017, Fig, 23)

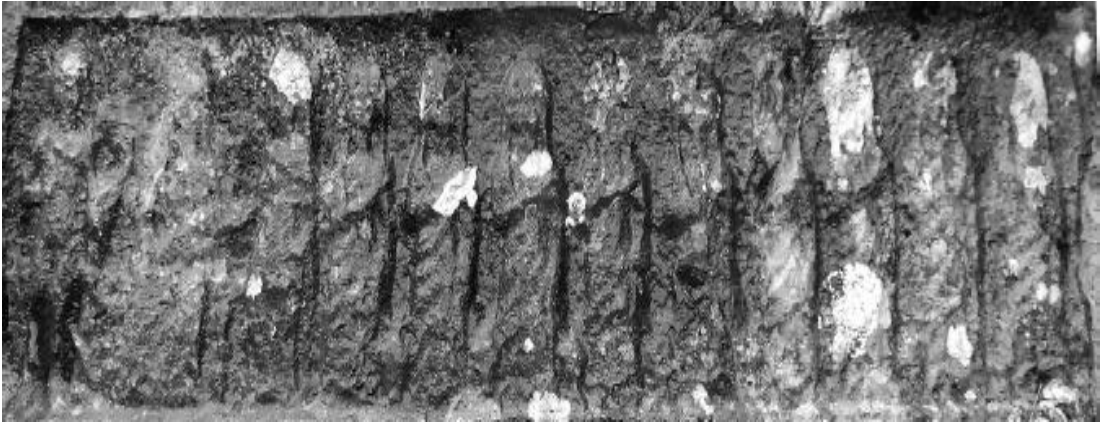
Res. 43. Yukarıovacık Kaya Kültürünün Bölgedeki Konumu (Tiryaki, 2018, Fig. 1)

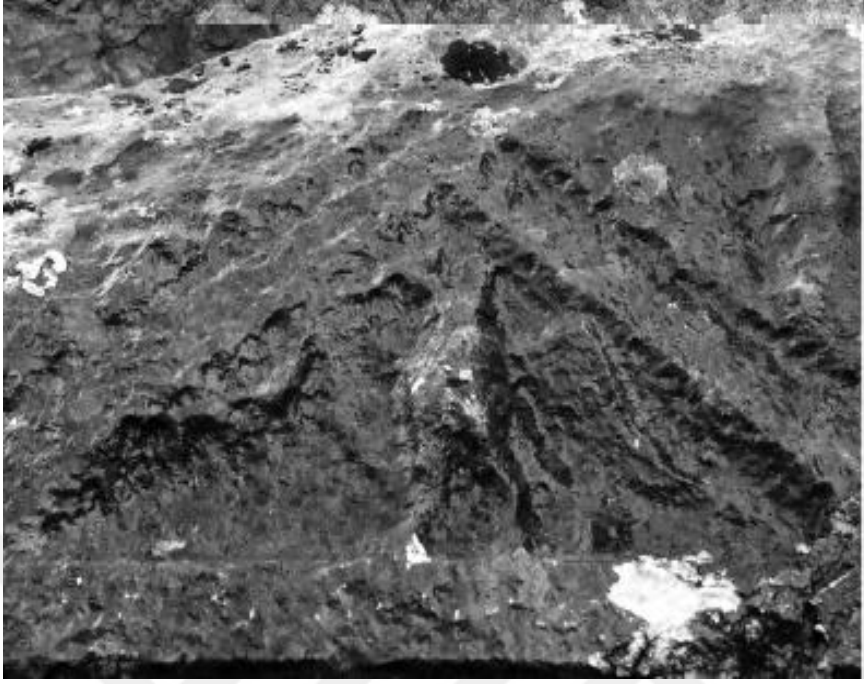
Res. 44. Yukarıovacık Coğrafi Konumu (Tiryaki, 2018, Fig. 2)

Res. 45. Kaya Kültünün Bulunduğu Alan ve Rölyefi (Tiryaki, 2018, Fig. 3)

Res. 46. Yukarıovacık Kaya Kültünün Tanrılar Alayı Rölyefi (Tiryaki, 2018, Fig. 8)

Res. 47. Yukarıovacık Kaya Kabartması Üzerindeki Kartal Tasviri (Tiryaki, 2018, Fig. 6)

Res. 48. Yukarıovacık Kaya Kabartması Apollon, Leto ve Artemis Üçlüsünün Olduğu Düşünülen Sahne Betimi (Tiryaki, 2018, Fig. 10)

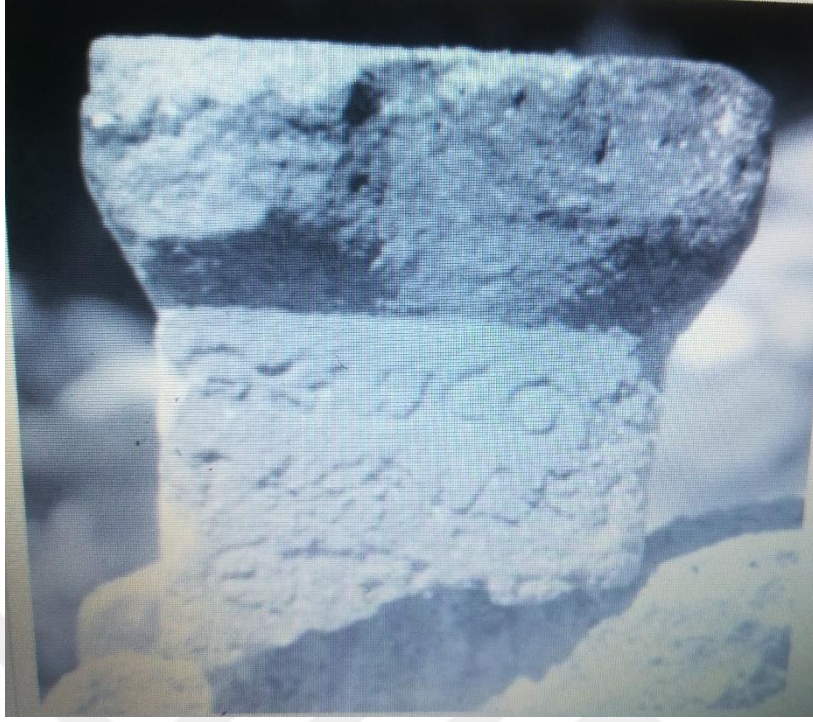
Res. 49. Yukarıovacık Kaya Kabartması Üzerindeki 4 ile 12. Figürler (Tiryaki, 2018, Fig. 9)

Res. 50. Yukarıovacık Kaya Kabartmasında ki Nymphelere Benzeyen İdebessos Nymphe Steli (Dağlı, 2011, cat. no. 14)

Res. 51. Apollon Genel Tasvirlerine Bir Örnek Trakya (Lambrioudakis, 1984, Fig. 261a)

Res. 52. Yalakbaşı Kutsal Alanında Bulunan Yazıtlı Altar, (Marksteiner, 2006, Res, 4)

Res. 53. Yalakbaşı Kutsal Alanı Adak Steli, (Marksteiner, 2006, Res, 3)

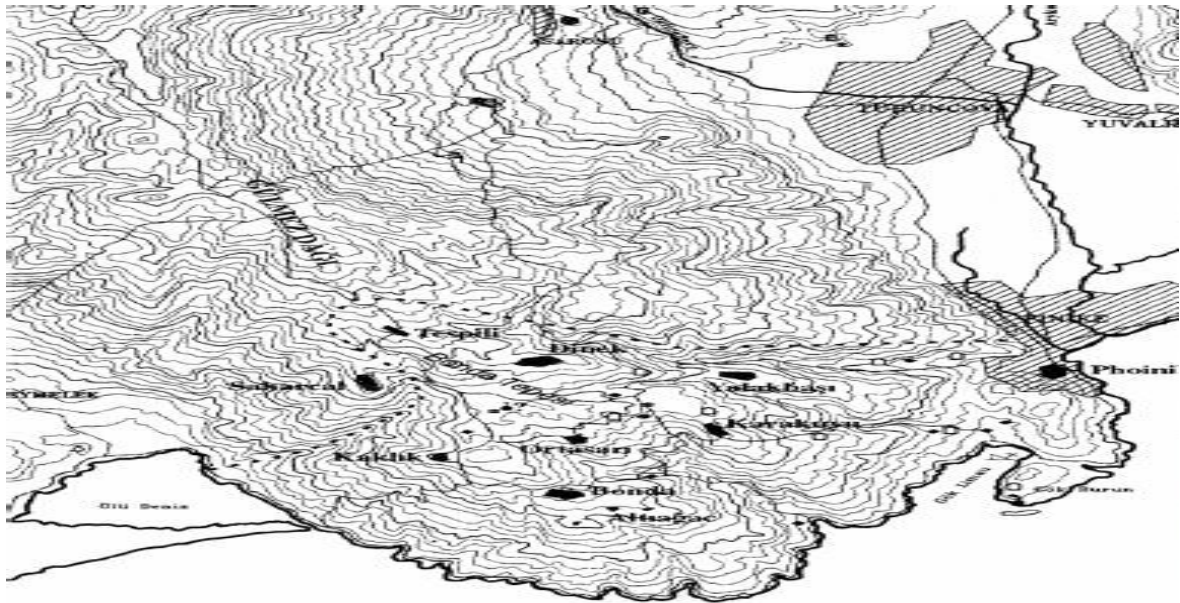

Res. 54. Tanrı Dioskurlar Tasviri, (ADÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, (Şek, 6)

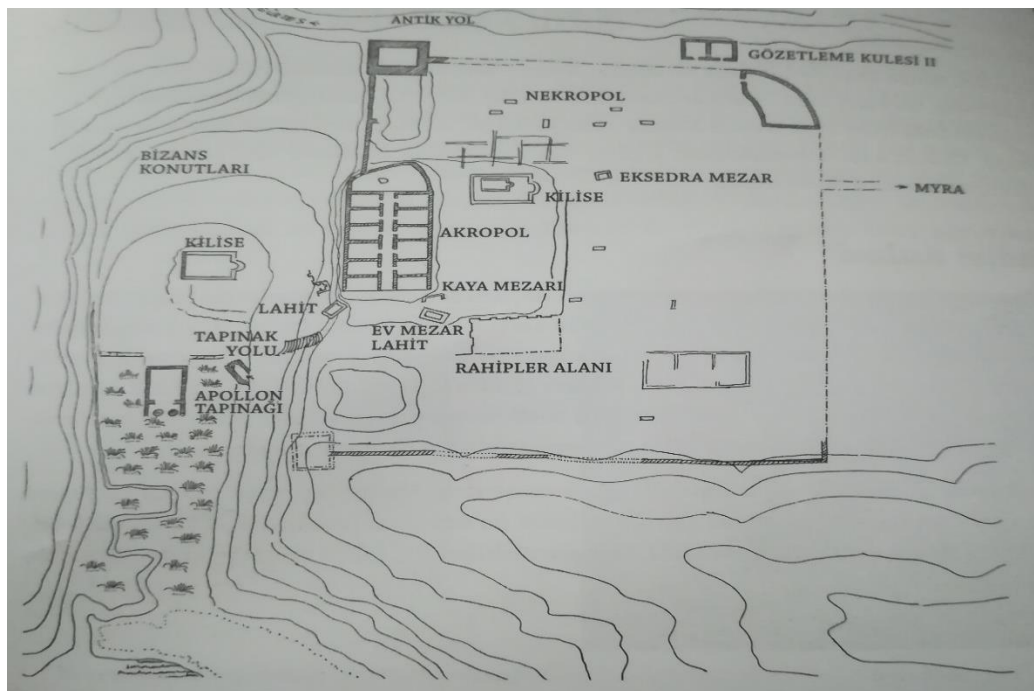

Res. 55. Bellerophontes ve Pegassos Khimaira Mitosu (Çevik, 2015, Res. 1)

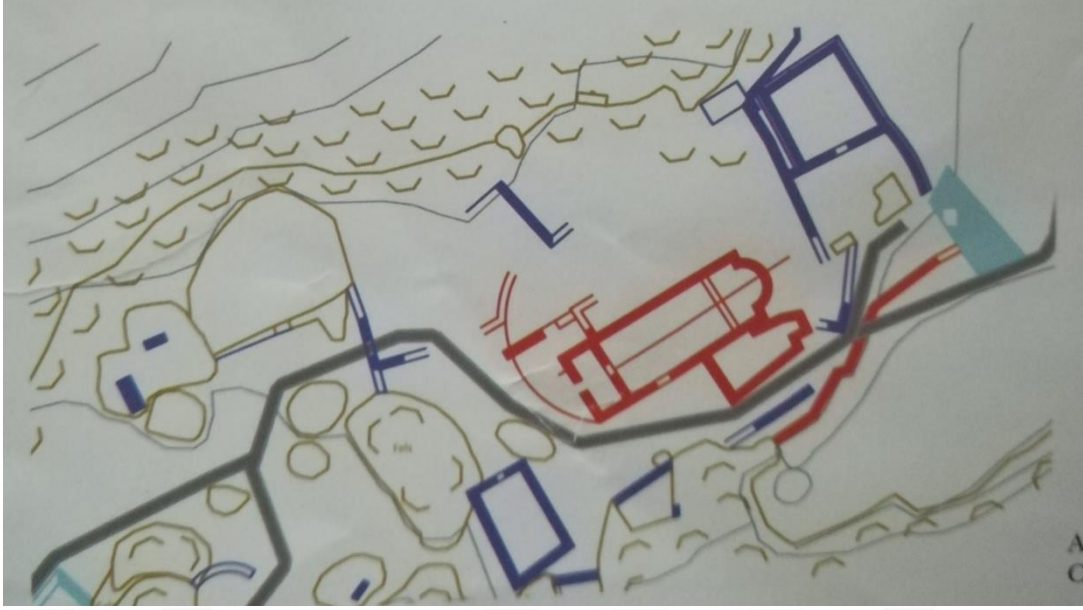
8. PLANLAR

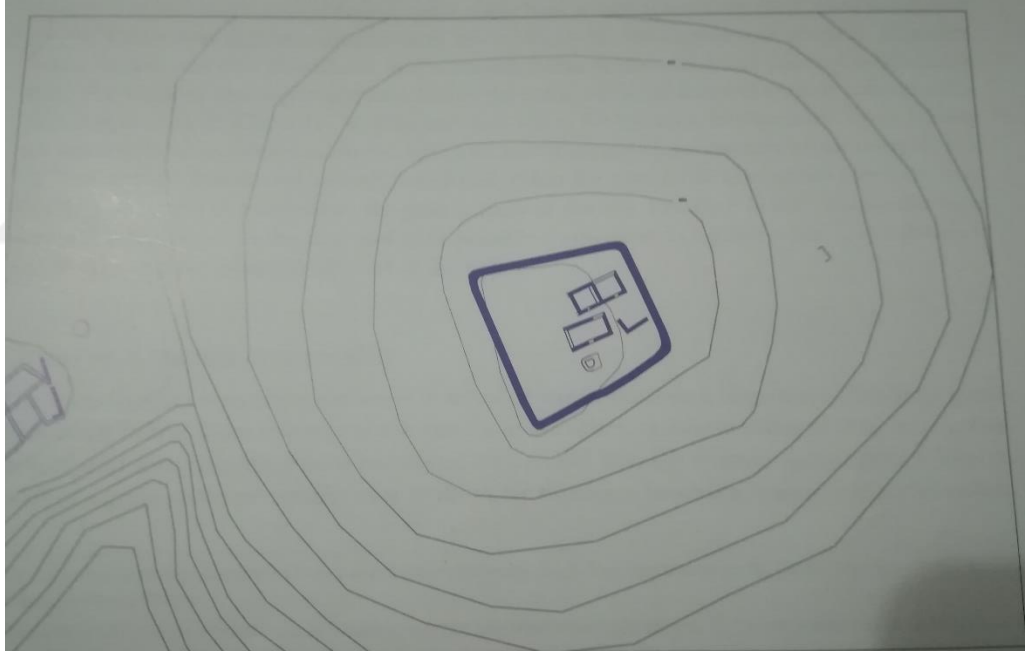
Plan 1. Limyra Teritoryumu ve Yalakbaşı Kutsal Alanının Konumu (Demire, Marsteiner-Yener, Hüliden, 2014, Res. 1)

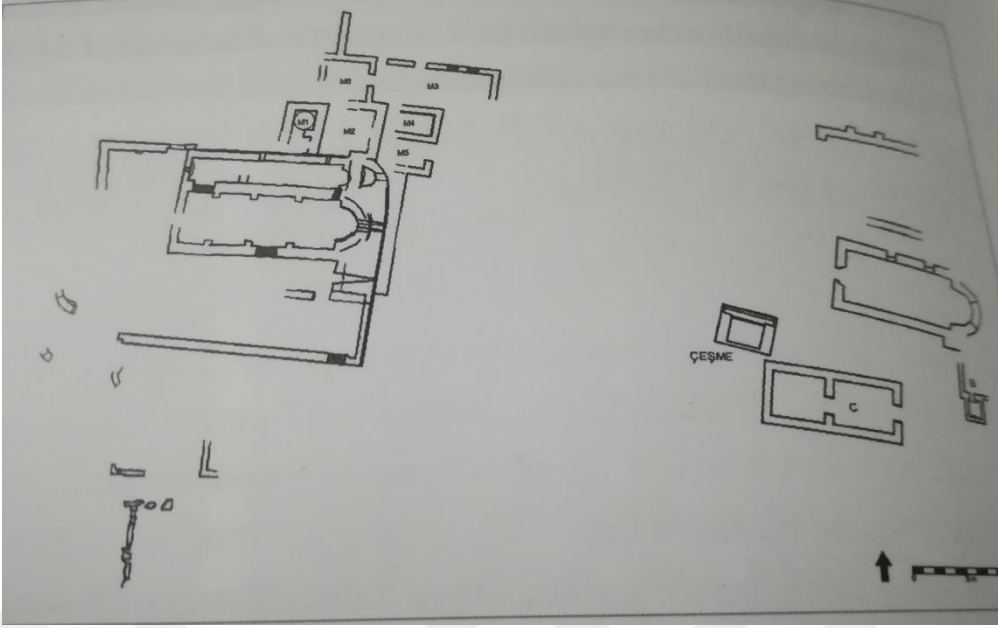
Plan 2. Sura Kutsal Alanın Kent Planı (Çevik, 2015, 294.)

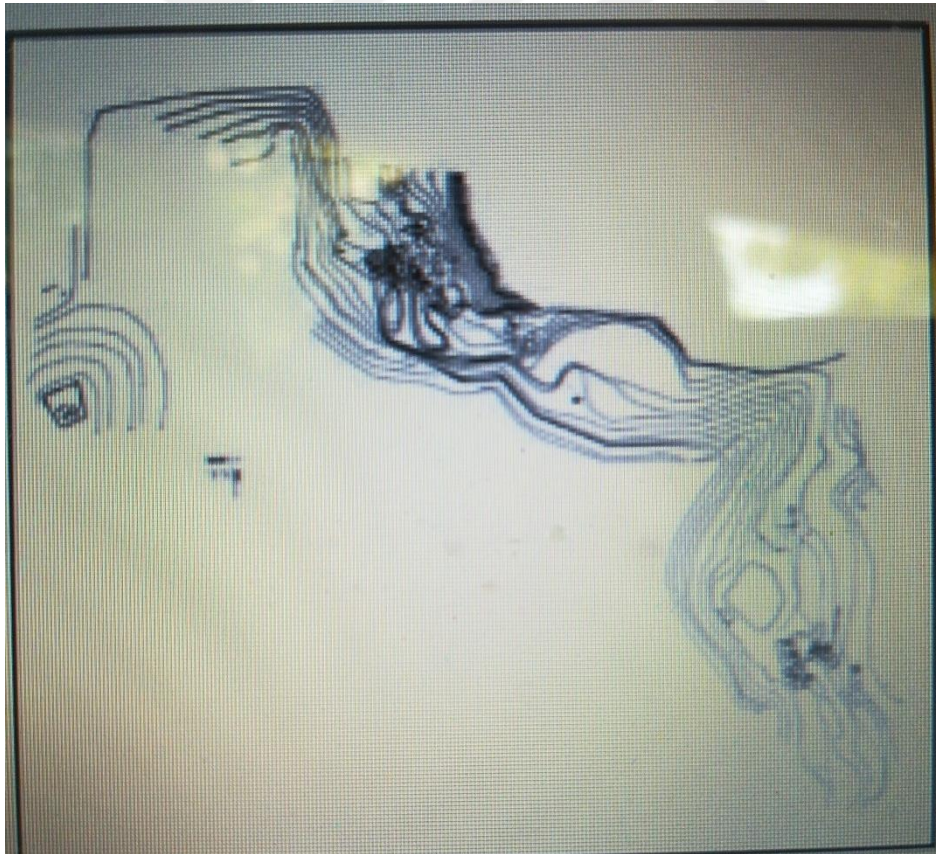
Plan 3. İn Önü Yerleşimi Merkez Birimi Planı (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 4)

Plan 4. İn Önü Kutsal Alanı Tapınakların Planı (Kızgut, Kunze, 2006, Res, 7)

Plan 5. Khimaira/Yanartaş Kilisesi ve Çevresinin Planı (Öztaşkın, 2012, Res. 1)

Plan 6. İn Önü Yerleşiminin Kent Planı (Kızgut, Kunze, Çevik, Bulut, 2006, Res, 1)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Süleyman Karamıklı
Doğum Yeri ve Tarihi: Kumluca / 24.04.1992

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Dumlupınar Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi / Arkeoloji,
2011-2015
Lisansüstü Öğrenimi: Adnan Menderes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü /
Arkeoloji Anabilim Dalı / Yüksek Lisans, 2016-
Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

İş Deneyimi

Arkeoloji Öğrencisi (2011-2012) /Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı/Kütahya

İletişim

e-posta Adresi: suleyman__0007@hotmail. com